

Analysis of Livability Regeneration Promotions in the Informal Livability Text of the City (Case Study: Zanjan)

Mohamadtaghi Heydari ^{1*}, Yagoob Haghi ², Soraya Nasiri ³, Saeid Moarami ⁴

1- Associate Professor of Geography and Urban Planning, University of Zanjan

2- Ph.D Student of Geography and Urban Planning, University of Tehran

3-M.Sc of Geography and Tourism Planning, University of Zanjan

4- Ph.D Student of Geography and Urban Planning, University of Zanjan

Heydari, M.T & Haghi, Y & Nasiri, S & Moarami, S. (2022). [Analysis of Livability Regeneration Promotions in the Informal Livability Text of the City (Case Study: Zanjan)]. *Geography and Development*, 19 (65), 27-52.

doi: <http://dx.doi.org/10.22111/J10.22111.2021.6520>

Received:25/01/2021

Accepted :14/08/2021

Keywords:

Informal biology,
Livability,
Space production,
Zanjan city.

ABSTRACT

The issue of informal settlements can be considered the biggest challenge for cities today and the biggest challenge for the planet after climate change. These types of settlements, with their various dimensions, are a spatial-physical representation of the antisocial socialization of individuals and groups. The physical representation of these urban phenomena in various labels has always been born in an informal process and has always been seen as an anti-urban phenomenon challenge; the role of factors and drivers influencing the organization of informal settlements in Zanjan This article deals with the descriptive-analytical method, Data were collected through library and field studies. Data analysis was performed by Delphi method, one-sample t-test and path analysis in DPSIR format with the help of SPSS software.

The results showed that according to the one-sample T test, the "impact" component with a coefficient of 2.74 received the highest score. In contrast, the driving force component with a coefficient of 4.87 received the lowest score. Also, based on the route analysis, the "pressure" index with a total impact factor of 0.623 has the greatest impact and causal relationship with the organization of informal settlements. Conclusion: the most important factor in the formation and continuation of informal settlements is the neglect of the transportation system; Distribution of uses; Pollution; The way of ownership and lack of services. In this regard, to organize informal settlements, strengthen the transportation system; solve the problem of ownership document; improving the quality of life is essential.

Copyright©2022, Geography and Development. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-noncommercial 4.0 International License which permits copy and redistribute the material just in noncommercial usages, provided the original work is properly cited.

Extended Abstract

1- Introduction

The blurring of the transparency between the formal and informal sectors in the planning system is not

at the cost of a more rational planning confrontation with reality, but rather the passivity of the formal sector against the activity and creeping movement of the informal sector of the city. The physical representation of this creep in various labels has always been born in an informal process and has always been seen as a challenge to the anti-urban phenomenon; While the dimensions of this issue have expanded, one of its features is the inefficiency of the discourse of the groups involved in organizing this phenomenon, which has itself increased its scope. Based on the previous discussions, the mental gap of the present article is the beginning of a way to answer the question under

*Corresponding Author:

Mohamadtaghi Heydari

Address: Department of Geography and Urban Planning, University of Zanjan

Tel: +98 (9127407087)

E-mail: mt.heydari@znu.ac.ir

what conditions and by what informal mechanisms in the process of urbanization of Zanjan has become problematic? Therefore, the mission of this article is to recreate the concept of livability in the informal bio-layers of the city in order to unveil the shadow of these phenomena and the spatial variability of a complex phenomenon called informal bio-spatial text of Zanjan in the concern of conflict between (what is and what should be) to challenge.

2-Methods and Material

The present paper is applied in terms of research purpose and is quantitative-qualitative in terms of mixed method. The present article is descriptive (content analysis) and causal in terms of nature and method of research. The statistical population of the study includes residents of informal settlements in Zanjan, but due to the specialization of the subject, the statistical population of experts has used the Delphi method to distribute the questionnaire. The sampling method was non-probabilistic and in the form of snowball sampling. For data analysis, one-sample T test and path analysis test in the form of DPSIR model were used.

3-Results and Discussion

Among the components of propulsion, the highest score belongs to "property and housing management to control land and housing prices based on neighborhood capacity." Therefore, for the growth and excellence of the neighborhood, the status of ownership and price of land and housing should be under the control of the city management to reduce the amount of land exchange and the production of false space and rent. In the component of pressure forces (problem of ownership document of more than 60% of residential units in the neighborhood); The third component of the "situation"; The highest score belongs to the index of "landscape ugliness in side passages and visual and air pollution"; In the effect component belongs to the index. Establishment of development-oriented facilitation offices "; And in the component of the response of assembling parts

and solving the problem of tissue finesse has a significant effect on the organization of dysfunctional tissue.

4-Conclusion

The results of studies show that the prevailing current attitude is itself part of the process of systematic reproduction of urban poverty / inequality; Conventional conceptualizations, instead of grasping the problem in its entirety, arbitrarily pull out and separate a part of it from the whole, and therefore can practically not conceptualize the problem and fall into the trap of a kind of this homogeneity. They found. Such an approach not only does not solve the problem, but also reproduces current spatial / urban inequalities. Any conceptualization of the problem of urban poverty, which fails to explain the links between the different levels and lungs of poverty, is itself part of the systematic process of reproducing urban inequality .

Keywords: Informal biology, Livability, Space production, Zanjan city.

5-References

- Abbasi Liouisi, Zahra; Amanpour, Saeed; Safaiepour, Massoud (2015). Strategic Planning for Empowering Informal Settlements Case Study: Payame Noor Town, Dezful; Sustainable City Quarterly, Volume 1, Number 4, Winter; PP.89-107.
<http://ensani.ir/file/download/article/1573382451-10220-97-4-6.pdf> (in persian).
- Aghaei1, Parviz; Tavakolinia, Jamileh; Kalantari, Mohsen; Fanni, Zohreh (2020). Production and Reproduction of Space in the Second Cycle of Capital Accumulation; A Critique of Everyday Life in Lived Space, Bagh-e Nazar, 16(80), 33-48 /Feb. 2020
http://www.baghsj.com/article_99237.html?lang=en
- Ahadnejad Roshti, Mohsen; Khodavadi, Abdullah; Sohrabi, Haleh (2019). A Study of Employment in Marginal Areas (Case Study: Zanjan City), National Conference on Urban Planning and Architecture over Time; Ministry of Science, Research and Technology; Sponsor: Imam Khomeini International University.
<https://www.sid.ir/fa/seminar/ViewPaper.aspx?ID=56060> (In persian).

- Armanshahr Consulting Engineers (2009). Studies on the current condition of the worn-out tissue of Zanjan; General Department of Roads and Urban Development of Zanjan Province. (in persian). <https://www.gisoom.com/book/1139201>
- Assyrian, Kasra; Irandoost, Kiomars; Khaleghpanah, Kamal (2018). Analysis of the process of informal space production in Sanandaj; Journal of Geography and Urban Development, Year 5, Issue 1, Spring and Summer, Issue 8; PP. 211-242. [http://ensani.ir/file/download/article/1556605619-10082-97-1-11.pdf\(in persian\).](http://ensani.ir/file/download/article/1556605619-10082-97-1-11.pdf(in%20persian))
- Barzegar, Sadegh; Heidari, Taghi; Anbarloo, Alireza (2019). Analysis of informal settlements with a livable approach (Case study: Informal neighborhoods of Zanjan), Regional Planning Quarterly, Volume 9, Number 33 Spring, PP.137-152. [http://jzpm.miau.ac.ir/article_3429.html.\(in persian\).](http://jzpm.miau.ac.ir/article_3429.html.(in%20persian))
- Behzadfar, Mostafa; Abdul Hamid, silversmith; Salehi, Kamil (2017), Evaluation of Empowerment Indicators in Informal Settlements with Base Asset Approach in Tehran Metropolis; Case study: Miyanehabad neighborhood of Islamshahr, Quarterly Journal of the Iranian Geographical Association, New Volume, Year 16, No. 57, PP. 94-112. [https://rimag.ricest.ac.ir/fa/Article/8791/FullText\(in persian\).](https://rimag.ricest.ac.ir/fa/Article/8791/FullText(in%20persian))
- Dostvandi, Milad (2016), the right to the city and the problem of the formation of spontaneous urban settlements; Master Thesis; Faculty of Art and Architecture, Kurdistan University. [https://research.uok.ac.ir/~kairandoost/ViewResearch.aspx?ResearcherID=75581 \(in ersian\).](https://research.uok.ac.ir/~kairandoost/ViewResearch.aspx?ResearcherID=75581%20(in%20ersian))
- Heidari, Mohammad Taghi; Barzegar, Mohammad Sadegh, Ahadnejad Roshti, Mohsen (2019), Empowering Informal Neighborhoods in the City with a People-Space Connection Approach; Quarterly Journal of Strategic Studies in Public Policy, Volume 9. No. 33; PP. 102-127. [http://sspp.iranjournals.ir/article_43216.html\(in persian\).](http://sspp.iranjournals.ir/article_43216.html(in%20persian))
- Hosseinian, Solmaz (2015). Informal Living and the Right to the City; Haft Shahr Magazine, No. 49-50; PP. 248-252. [http://www.haftshahrjournal.ir/article_20445.html\(in persian\).](http://www.haftshahrjournal.ir/article_20445.html(in%20persian))
- Irandoost, Kiomars; Dost Wendy, Milad (2012), The Right to the City and the Poor Settlements with Emphasis on Spontaneous Urban Settlements in Iran; Haft Shahr Magazine, No. 49-50. [http://www.haftshahrjournal.ir/article_20439_04a861d755ca0545ad5e1f583dc29234.pdf?lang=en\(in persian\).](http://www.haftshahrjournal.ir/article_20439_04a861d755ca0545ad5e1f583dc29234.pdf?lang=en(in%20persian))
- Kamalipour, H, & Dovey, K. (2019). Mapping the visibility of informal settlements. Habitat International, PP.1-13. <https://orca.cardiff.ac.uk/119527/1/H%20Kamalipour%202019%20mapping%20the%20visibility%20of%20informal%20settlements%20ver2%20postprint.pdf>
- Mohammadi, Jamal; Adak, Saeb (1398), Urban Suburbs and the Experience of Social Suffering (Naysar neighborhood of Sanandaj); Social Science Quarterly; Allameh Tabatabai University; Year 62, No. 62, Fall 8936, PP.857-86. [https://qjss.atu.ac.ir/article_10494.html\(in persian\).](https://qjss.atu.ac.ir/article_10494.html(in%20persian))
- Pitos, Richard (2008). A look at the book "Planet of the Slums" by Mike Davis; Journal of Western Tourism, No.66, 25 to 33. [https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/359797\(In persian\).](https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/359797(In%20persian))
- Pourjafar, Mohammad Reza; Rostami, Faramarz (2019). Whirlpool of formal and informal, the reality of the world of planning in the face of dysfunctional contexts; Journal of Urban Studies, No. 21, Summer, PP.45-59. [https://journals.uok.ac.ir/article_61140.html\(In persian\).](https://journals.uok.ac.ir/article_61140.html(In%20persian))
- Rafieian, Mojtaba; Kianfar, Aida (2019). Understanding Urban Gray Spaces: The Position of Power in the Production Relationships of Informal Urban Settlements (Case: Razavieh Town, Tehran), Journal of Fine Arts - Architecture and Urban Planning; Volume 24 Number 1; Spring; PP. 5-16. [https://jfaup.ut.ac.ir/article_73544.html\(in persian\).](https://jfaup.ut.ac.ir/article_73544.html(in%20persian))
- Rafieian, Mojtaba; Yazdani, Ahmad; Dadashpour, Hashem (2017). Critical Formulation of the Space Problem, with Emphasis on Urban Public Space; How is space produced and reproduced through the relations of forces? Journal of Political Geography Research, Second Year, Second Issue, Summer, PP.79-108. [http://ensani.ir/fa/article/396890/\(in persian\).](http://ensani.ir/fa/article/396890/(in%20persian))
- Rau, Susanne (2019) History, Space, and Place; London: Routledge. <https://www.routledge.com/History-Space-and-Place/Rau/p/book/9780367660307>
- Sadeghi, Mojtaba (2016). Spatial Text in the World Biosphere, PhD Thesis in Geography, Supervisor: Dr. Jafar Javan and Mohammad Rahim Rahnama; Ferdowsi University of Mashhad, Faculty of Literature and Humanities. (in persian). <https://ganj.irandoc.ac.ir/viewer/7dc69e55172622d01fa3b8433ef4ce51?sample=1>

- Sehdehi, Nastaran (2019). Right to the City: Rethinking the role of the architect in the process of improving informal settlements; Master Thesis in Architectural Engineering; Faculty of Architecture (in persian).
<https://ganj.irandoc.ac.ir/viewer/7ed6a5853a41b911d1605f924bfd7dc2?sample=1>
- Sharipour, Mahmoud, (2016). The Right to the City and the Public Space of the City, Cultural Heritage and Tourism Quarterly, Volume 1, Year 2, Issue 2, PP.50-66.
[http://journal.richt.ir/pc/browse.php?a_code=A-10-2-3&sid=1&slc_lang=fa/\(in persian\)](http://journal.richt.ir/pc/browse.php?a_code=A-10-2-3&sid=1&slc_lang=fa/(in persian)).
- Statistics Center of Iran (2016). General Census of Population and Housing of Zanjan Province, Statistics Center of Iran Publications, Tehran. (in persian).
- Soleimani, Mohammad; Meshkini, Ayvalfazl; Sheikhi, Mohammad; Amirhajlou, Elham (2019). Analysis of the effects of global policies on the informalization of urban space (Case study: Southern countries), Human Geography Research, Volume 15, Number 3, Fall; PP.531-550.
[http://ensani.ir/fa/article/416096/\(in persian\)](http://ensani.ir/fa/article/416096/(in persian)).
- Taherinia, Massoud; Hassanvand, Ali (1399). Economic Implications of Covid-19 Disease on the Iranian Economy; With emphasis on employment; Nursing Management Quarterly, Ninth Year No. 3 (Autumn), PP. 43-58.
[https://ijnv.ir/article-1-737-fa.html. \(in persian\)](https://ijnv.ir/article-1-737-fa.html. (in persian)).
- Tahmasebi Moghadam, Hussein; Heidari, Mohammad Taghi; Ahdenjad Varashti, Mohsen; Vaez Liveri, Mahnaz (2020). Analysis of the Spatial Distribution of Urban Annoying Jobs with an Organizational Approach (Case Study: Zanjan; Quarterly Journal of Geography and Urban and Regional Planning; Volume 10; Number 34; Spring; PP.171-188.
[https://gaij.usb.ac.ir/article_5337_0e5a56c8151d45f52530fd43a2715044.pdf. \(in persian\)](https://gaij.usb.ac.ir/article_5337_0e5a56c8151d45f52530fd43a2715044.pdf. (in persian)).
- Turkmeh, Aydin (2018), Informal Reflection and Poverty / Urban Inequality: A Methodological Perspective; Space and Dialectics, No. 9, PP.1-9
[http://dialecticalspace.com/rethinking-informality/\(in persian\)](http://dialecticalspace.com/rethinking-informality/(in persian)).
- Varzi, Achille C (2019). What is a City?; Topoi, 27/ April, PP.1-10
<https://link.springer.com/article/10.1007/s11245-019-09647-4>
- Windle PE. Delphi technique: assessing component needs. J Perianesth Nurs 2004 Feb; 19(1): 46-7.
<https://thejjes.com/papers/v3-i4/Version-4/B03404008013.pdf>
- Yegane; Habib (1399). Presenting the model of regeneration of dysfunctional urban tissues under study: Zanjan wireless area; PhD Thesis in Geography, Supervisor; Zanjan University, Faculty of Literature and Humanities. (in persian).
<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/search?keywords=>
- Zerbo, Alexandre; Delgado, Rafael C; A. González, Pedro (2020). Vulnerability and everyday health risks of urban informal settlements in Sub-Saharan Africa, Global Health Journal In press, corrected proof Available online 16 June 2020.
<https://publichealthdisasters.eu/wp-content/uploads/2020/07/1-s2.0-S241464472030021X-main.pdf>

تبیین برپیشران‌های باززایشی تولید فضای زیست در متن زیست غیررسمی شهر

مورد مطالعه: شهر زنجان

دکتر محمدتقی حیدری^{۱*}، یعقوب حقی^۲، ثریا نصیری^۳، سعید محرمی^۴

چکیده

کمرنگ شدن شفافیت مرز بین بخش رسمی و غیررسمی در نظام برنامه‌ریزی نه به قیمت مواجهه منطقی‌تر برنامه‌ریزی با واقعیت که بیشتر به انفعال بخش رسمی در برابر فعالیت و حرکت خزنده بخش غیررسمی شهر ختم شده است. باز نمود کالبدی این خزش در برجسب‌های متنوع همواره در فرایندی غیررسمی زاده شده و همواره به‌مثابه یک چالش پدیدهای ضدشهری نگر بسته شده است؛ درحالی ابعاد این مسئله گسترش روزافزون یافته است که یکی از ویژگی‌های آن کارانبودن گفتمان گروه‌های دخیل در سامان‌دادن به این پدیده است که تحت چه شرایطی و با چه سازوکارهایی غیررسمیت در فرایند شهری شدن زنجان راهی است در پاسخ به این مسئله که تحت چه شرایطی و با چه سازوکارهایی غیررسمیت در فرایند شهری شدن زنجان مسئله‌مند شده است؟ این مقاله با نوشتار حاضر بر حسب هدف تحقیق کاربردی و بر حسب روش آمیخته (کمی-کیفی) است. نوشتار حاضر براساس ماهیت و روش تحقیقات توصیفی (تحلیل محتوا) و علی است. گردآوری داده‌ها با مطالعات کتابخانه‌ای- میدانی (مشاهده مستقیم با ابزار کارت مشاهده و مصاحبه با خبرگان امر) انجام شده و تحلیل داده‌ها نیز با روش دلفی و در قالب DPSIR با کمک نرم‌افزار SPSS انجام شده است. نتایج این نوشتار نشان می‌دهد نیروی زایشی تولید فضای زیست غیررسمی شهر زنجان در بعد، در بین مؤلفه‌های پیشران، متعلق به مؤلفه مدیریت املاک و مسکن درجهت کنترل قیمت زمین و مسکن براساس ظرفیت‌های محله است. در مؤلفه نیروهای فشار، مشکل سند مالکیت بیش از ۶۰ درصد واحدهای مسکونی محله بیشترین تأثیر را داشته است. مسئله پیش‌رو در زنجان و سایر شهرهای ایران، کالایی‌سازی زمین است و می‌توان آن را شکل نوپیدی از فرایند شهری شدن نامید، شکل خاصی از تولید فضا که مبتنی بر بورس‌بازی زمین مستغلات است. با وجود تلاش‌های به‌عمل آمده، روند افت منزلت مکانی-کارکردی و اجتماعی مناطق غیررسمی شهر کاهش نیافته و برخی موارد سرعت تنزل کیفیت از اقدامات به‌سازی و نوسازی پیشی گرفته است. در تبیین فرایند تولید فضای زیست غیررسمی شهر زنجان، شاخص ایجاد و توسعه فضاهای عمومی متنوع به‌منظور ارتقای حضورپذیری مردم در محله، مهم‌ترین مؤلفه مربوط به پاسخ است. به‌نام ساماندهی شهر، ولی به کام فروش شهر به بخش خصوصی، تله‌های فضایی که عمدتاً به‌وسیله رانت‌جویی دولت و شهرداری درست شده و با اولویت‌دادن به تأمین منافع انحصاری نهفته در نوسازی تک بنا که الزاماً نیز به احداث ساختمان‌های مقاوم و باکیفیت منجر نمی‌شود و مقدم آن بر سوداگری زمین و مسکن شهری را دامن می‌زند و با فرارگرفتن این موارد در کنار وظایف مانده دولت و نهادهای بخش عمومی مثل شهرداری و غفلت از تعهدات خود در قبال این محلات، علاوه بر القا و تشدید فرسودگی، سبب حضور بیشتر غیررسمی شدن فضا خواهند شد.^۵

جغرافیا و توسعه، شماره ۶۵، زمستان ۱۴۰۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۵/۲۳

صفحات: ۲۷-۵۲

واژه‌های کلیدی:

زیست غیررسمی، زیست پذیری، تولید فضا، شهر زنجان.

مقدمه

(صادقی، ۱۳۹۵: ۲۴). بشریت اکنون در دوران دیگری

به‌سر می‌برد و به بیان فرانک، آنچه به‌وضوح از شفافیت و روشنی فزاینده برخوردار است، اینکه موج عظیمی در حال درنوردیدن گستره گیتی است و این دگرش زمینه بسیار مناسبی برای کاوش فرم‌ها و پویایی‌های فضایی است (Rau, 2019: 98). دوران مؤلفه‌های شکل‌دهنده لیبرالیسم (ساختار سیاسی دموکراتیک، ساختار اقتصادی سرمایه‌داری، ساختار اجتماعی برابری حقوقی افراد؛ ساختار فرهنگی نقاد و تنوع محور)، دوران تجدید ساختار سرمایه‌داری و نوآوری تکنولوژیک که کاستلز آن‌ها را عامل مهم

افزایش آگاهی جهان‌گستر؛ گذار هرچه‌بیشتر جوامع انسانی از شهرنشینی به شهرگرایی را به‌دنبال داشته است. پررنگ‌تر شدن خواسته‌های شهروندی شهروندان، نیاز به مدیریت و برنامه‌ریزی شهروندسالار را بیشتر کرده است. این کار، اهمیت شناخت دازاین‌ها (پیوندشان با جهان امروز، شیوه اندیشیدن‌شان، ارزش‌های‌شان و فهم آن‌ها از خود و جهان) را دوچندان کرده است؛ زیرا نخستین راه فضاگردانی (مدیریت فضا) شهروندسالارانه این است که بدانند شهروندان در چه جهانی به‌سر می‌برند (تراز اجتماعی)

۱- دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران (نویسنده مسئول)

۲- دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه تهران، تهران، ایران

۳- کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی گردشگری، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران

۴- دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران

۵- باززایش وابستگی به متن کهنه همراه با جدا شدن از آن است که با گسست (دگرش و دگرگونی چشم گیر) در لایه‌های فضا همراه است.

حدود ۴۱ درصد جمعیت شهرنشین و در کشورهای پیشرفته شش درصد جمعیت شهرنشین را شامل می‌شود (رفعیان و همکاران، ۱۳۹۸: ۶). در این میان شهرسازی غیررسمی^۳ شاید پرسشی کلیدی در دانش شهری باشد که جای آن در جامعه آکادمیک امروز خالی است (Kamalipour & Dovey, 2019:1-2). در حالی ابعاد این مسئله گسترش روزافزون یافته است که یکی از ویژگی‌های این پدیده‌های مردمی؛ کار نبودن گفتمان گروه‌های دخیل در سامان دادن به این پدیده است که خود بر دامنه آن افزوده است. در باز نمود چرایی ناکارآمدی این گفتمان‌ها، تأکید بر نگاه تقلیل‌گرایانه به زیست غیررسمی شهری از سوی منتقدان پیش کشیده شده است (آشوری و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۱۲).

از دیدگاه انتقادی این پدیده که در دهه ۱۹۷۰ به بعد و در مقیاس جهانی عموماً با گسترش روابط سرمایه‌داری و بیشتر با الگوبرداری سیاست‌های نئولیبرالیسم و در کشورهای در حال توسعه گسترش یافته و تبدیل به سبکی از زندگی شهری و مکمل برنامه‌ریزی رسمی شده است، ساخته دست نظام سرمایه‌داری است که در سطح جهانی روالی منطقی و از ثروت به قدرت را طی کرده است. در این دیدگاه این فرایند در سطح ایران روالی عکس شرایط جهانی یعنی از قدرت به ثروت دارد و به صورت کاملاً بوروکراتیک طی شده است (آشوری و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۱۲). هرچند این سکونتگاه‌ها به‌طور کلی فضاهای فقر شهری نامیده می‌شوند، اما واقعیت این است که ماهیت آن‌ها در سال‌های اخیر تغییر یافته است. اکثر مطالعات انجام گرفته در این زمینه، به بعد غیررسمی، غیرقانونی در مرزهای کلانشهرها و حاشیه‌نشینی این نواحی شهری، عمدتاً پرداخته‌اند. با این وجود آنچه در این زمینه مورد غفلت واقع شده، تبیین الگوی حاکم بر

تحول جامعه می‌داند، امری که جهان امروز را دربر گرفته است. از این منظر به نظر می‌رسد که این سخن و مدعای هراکلیتوس^۱ در باب شهرها نیز صدق می‌کند که نمی‌توان در یک رودخانه؛ دوبار پا گذاشت (Varzi, 2019:1). در این بین، شهر، این زیست‌جهان نو و ارزش‌های منتسب بدان، کیفیت زیست بشریت را دچار نگرانی می‌کند. گویی ما بر روی سیاره‌ای زندگی می‌کنیم که رویارویی زاغه‌نشینان و شهرنشینان، آینده آن را خواهد ساخت و این برخوردها، اجتناب‌ناپذیر است (پیتوس، ۱۳۸۷: ۲۶) و این مسئله را می‌توان بزرگترین چالش پیشروی شهرهای امروزی و پس از تغییرات اقلیمی، بزرگترین چالش پیش‌روی کره زمین دانست (سه‌دهی، ۱۳۹۸: ۳).

امروزه فقر و در پی آن رشد و گسترش محلات فرودست به یکی از مؤلفه‌های همزاد توسعه شهر بدل شده و به‌عنوان مایه مشترک در بیشتر شهرها به‌ویژه شهرهای بزرگ در حال توسعه قابل مشاهده است. زیست غیررسمی بودگی^۲ از جلوه‌های بارز فقر شهری است که در شکل برنامه‌ریزی نشده و ناموزون درون یا اطراف شهرها ظاهر شده و از نظر حق مالکیت، شرایط زندگی، تراکم، ترکیب خانواده، سطح امنیت و پیشرفت و میزان تغییر از شرایط متنوعی برخوردار است (عباسی‌لیوسی و همکاران، ۱۳۹۷: ۹۰). برآورد می‌شود جمعیت شهری تا سال ۲۰۳۰ به ۶۰ درصد کل جمعیت افزایش یابد (Zerbo et al, 2020: 23) و فرایند شهری شدن و نه صرفاً شهرنشینی، به لحاظ کیفی، هستی‌نوپدیدی است که باعث می‌شود مسئله مسکن برآمده از آن، ماهیتاً متفاوت از مسئله مسکن پیش از غلبه فرایند شهری شدن باشد (ترکمه، ۱۳۹۷: ۳) و در این چارچوب ۱/۲ میلیارد نفر در سکونتگاه‌های غیررسمی شهر زیست خواهند کرد (Zerbo et. Al, 2020: 23)؛ پدیده‌ای که در کشورهای در حال توسعه،

1-Heraclitus of Ephesus(535-475 BC)

2- Informality

برآوردهای اخیر، سکونتگاه‌های غیررسمی حداقل ۸ میلیون نفر تخمین زده می‌شود (عباسی‌لیوسی و همکاران، ۱۳۹۷: ۹۰). مجموعه پژوهش‌های دهه اخیر در ایران اشاره می‌کنند که وضعیت کالبدی سکونتگاه‌های حاشیه‌ای در ایران در مقایسه با سایر کشورهای توسعه‌نیافته به دلیل درآمدهای نفتی بهتر بوده؛ اما پیش‌بینی می‌شود چنانچه شرایط اقتصادی به شکل کنونی ادامه یابد، در آینده‌ای نزدیک شمار ساکنان اجتماعات غیررسمی از چندین میلیون نفر فراتر رفته و چهره شهرها را دگرگون می‌کند (همان). این سکونتگاه‌های نامتعارف و خودانگیخته در درون یا مجاور شهرهای بزرگ کشور به سرعت ایجاد شده و رشد یافته‌اند، این رشد بیشتر شتابان علاوه بر عدم تأمین فضاهای عمومی موردنیاز و زیرساخت‌های شهری لازم، گسست کالبدی آن‌ها با محلات و شهرهای همجوار را در عین پیوستگی عملکردی سبب شده است. کیفیت بسیار پایین محیط زندگی و ویژگی عمومی این سکونتگاه‌هاست و از سوی دیگر این سکونت‌گاه‌ها نوعی جدایی‌گزینی فضایی پیشه کرده‌اند. کانون‌های زیستی خودانگیخته با مسائل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و معضلات شدید کالبدی مواجه است و در واقع ویژگی‌های منحصر به فرد خود را دارد (ایراندوست و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۹۶).

نظام اسکان در شهر زنجان و روستاهای اطراف آن نیز به دور از پایش نظام‌مند و خارج از کنترل برنامه‌ای مدون در حال گسترش است. این روند، پیامدهای گسترده‌ای را در نظام اسکان غیررسمی شهر زنجان پدید آورده است که از منظر کیفیت زیست‌پذیری قابل‌پیگیری است؛ زیرا فقر و محرومیت، بالابودن میزان بیکاری، شکاف عمیق و فزاینده در توزیع درآمد و پایین بودن بهره‌وری کشاورزی و نبود فرصت‌های شغلی در شهرستان‌ها و مراکز تابع شهر زنجان بوده است که از مهم‌ترین پیامدهای آن

این فضاها در مناسبات شهری به‌عنوان یک فرایند قدرت و نتیجه‌ای از سیستم‌های نهادی، تعبیه‌شده‌ای است که بسته‌های نابرابر مادی و فضایی عمیقاً حقوق و قابلیت‌های مختلف را به گروه‌های مختلف تقسیم و همچنین جدایی بین آن‌ها را تقویت می‌کنند (رفعیان و همکاران، ۱۳۹۱: ۶). به نظر می‌رسد در تفسیر زیست‌غیررسمی شهر بیشتر با نوعی شبه‌مفهوم‌پردازی روبه‌رو هستیم که بیش از آن که لایه‌ها و ابعاد اساسی‌تر مسئله فقر فضایی/شهری را آشکار کند، بر آن‌ها نقاب می‌زند؛ زیرا نمی‌تواند مسئله را در تمامیتش مفهوم‌پردازی کند. مسئله بیشتر به سازوکارها، فرایندها، نیروها و گرایش‌هایی مربوط است که به بازتولید سیستماتیک فقر و نابرابری فضایی در مقیاس‌های مختلف می‌انجامد. یک مفهوم‌پردازی واقعی نمی‌تواند صرفاً به نتایج، پیامدها، نمودها و امور جزئی محدود بماند، بلکه مهم‌تر از آن، باید بتواند پیوند این امور جزئی را با امور کلی‌تر شرح دهد و برهم‌کنش میان آن‌ها را تصویر کند؛ زیرا فقط به این ترتیب می‌تواند مسئله را به شکلی انتقادی و غیرفروکاست‌گرایانه صورت‌بندی کند (ترکمه، ۱۳۹۷: ۲). از این رو، هرگونه تحلیلی را از مسئله شهری در ایران باید در پیوند با این بستر جدید و گسترده‌تر سنجید. نابرابری فضایی را باید بر مبنای تصویری گسترده و کل‌نگرانه مفهوم‌پردازی کرد. در نتیجه باید به این شکل نوپدید فرایند تولید فضا و شهری شدن و سازوکار بازتولید و منطبق درونی‌اش توجه کرد. باید روابط و نیروهای را در تحلیل وارد کرد که در مقیاس‌های مختلف عمل می‌کنند. در غیر این صورت، تحلیل را صرفاً به پیامدها و نمودها محدود می‌کنیم و نمی‌توانیم فرایندها و ساختارهای زیربنایی‌تری را ببینیم و بفهمیم که باعث شکل‌گیری این پیامدها و نمودها می‌شوند (دوستوندی، ۱۳۹۵: ۲). مسئله زیست‌غیررسمی در ایران پدیده‌ای روبه‌رشد است و طبق

شرایطی و با چه ساز و کارهایی غیررسمیت در فرایند شهری شدن زنجان مسئله مند شده است؟

مبانی و چارچوب نظری

بخش غیررسمی از نظر مفهومی، پیوند تنگاتنگی با مفاهیم شهرنشینی، مهاجرت و فقر شهری دارد. در چند دهه گذشته فقر شهری در کشورهای درحال توسعه با سرعت زیادی گسترش یافت و فرایندهای گوناگونی موجب شکل گیری پدیده‌ای به نام شهری شدن فقر یا فقر شهری شد که از نمودهای آن می‌توان به شکل گیری سکونتگاه‌های خودانگیخته شهری اشاره کرد؛ بنابراین اساساً با پدیده‌ای نوین روبه‌رو هستیم (دوستوندی، ۱۳۹۵: ۴۵). سکونتگاه‌های فقیرنشین و غیررسمی شهر ابزاری^۴ برای مطرح کردن برچسب‌های بسیارمتنوعی بوده که هر یک نشان‌دهنده جنبه‌ای از ویژگی‌های این سکونتگاه‌ها است که از جمله می‌توان به سکونتگاه‌های خودانگیخته^۵، غیر رسمی^۶، مهار-گسیخته^۷، موقتی^۸، نامنظم^۹، غیرقانونی^{۱۰}، خودیار^{۱۱}، حاشیه‌ای^{۱۲}، پیرامونی^{۱۳}، آلونک^{۱۴} و سکونتگاه‌های کم‌درآمد^{۱۵} اشاره کرد (بهزادفر و همکاران، ۱۳۹۷: ۹۷). مفهوم «غیر رسمی بودن» معنایی بسیار فراتر از تضاد صرف با «رسمی بودن» دارد و به معنای نبود قوانین رسمی نیست، بلکه یک روش تولید فضا و نوعی سبک زندگی است که با زیست‌رسمی درهم تنیده است. این دو مفهوم ارتباطی تنگاتنگ با هم دارند برای

مهاجرت بی‌رویه روستاییان و شهرهای اقماری به شهر زنجان است. برآیند این امر موجب شکل‌گیری سکونتگاه‌های غیررسمی در شهر زنجان و رشد فزاینده فضای فیزیکی شهر، اقتصاد ناپایدار و شکل‌گیری مشاغل و فعالیت‌های کاذب در سطح شهر (احدئزاد روستی و همکاران، ۱۳۹۸: ۴)؛ به‌ویژه به دلیل شرایط کرونایی و آسیب ناشی از کرونا بر تعطیلی مشاغل رسمی و غیررسمی شهر (نیروهای کار و کارگرانی که امنیت شغلی کافی نداشتند، صدمات بیشتری از سایر عوامل کار و تولید دیده‌اند (طاهری‌نیا و حسنوند، ۱۳۹۹: ۴۷)، تراکم بالای جمعیتی، کمبود خدمات زیربنایی و تجهیزات شهری و توزیع نامناسب کاربری‌ها در سطح شهر و عدم دسترسی‌های مناسب و درنهایت اکوسیستم ناپایدار را در پی داشته که موجب عدم تعادل در سازمان فضایی شهر زنجان شده است (طاماسی‌مقدم و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۷۴). بدیهی است این مسائل موجب افت کیفیت زیست‌پذیری در متن زیست شده جان‌های بیدار^۱ شهر زنجان شده است؛ بنابراین رسالت این نوشتار بازآیش^۲ مفهوم زیست‌پذیری در لایه‌های زیست غیررسمی شهر است تا به سهم خود پرده از سایه‌افکنی این پدیدارها برداشته و تبدیل‌پذیری فضایی پدیدار پیچیده‌ای به نام متن فضایی زیست غیررسمی شهر زنجان را در نگرانی کشاکش میان «آنچه هست و آنچه باید بشود» به چالش بکشد، پدیده‌ای که پیش‌تر به درازا، از لایه‌ها و زیرلایه‌های متنی آن به زوایای مختلف مت‌های نگرشی سخن گفته شده است.^۳ براساس مباحث پیشین، شکاف ذهنی نوشتار حاضر آغاز راهی است در پاسخ به این مسئله که تحت چه

۴ - باید در نظر داشت ابزارها تنها، گذرگاه هستند، اینکه چه چیزی از گذرگاه می‌گذرد؛ بسی مهم تر از خود گذرگاه است.

5-Spontaneous
6- Informal
7-Uncontrolled
8-Makeshift
9-Irregular
10-Illegal
11-Self help
12-Marginal
13-Peripheral
14-Shanty town
15-Settlements low income

۱ - جان بیدار الهام‌گرفته از مقدمه داریوش آشوری بر کتاب چنین گفت رتشت نیچه

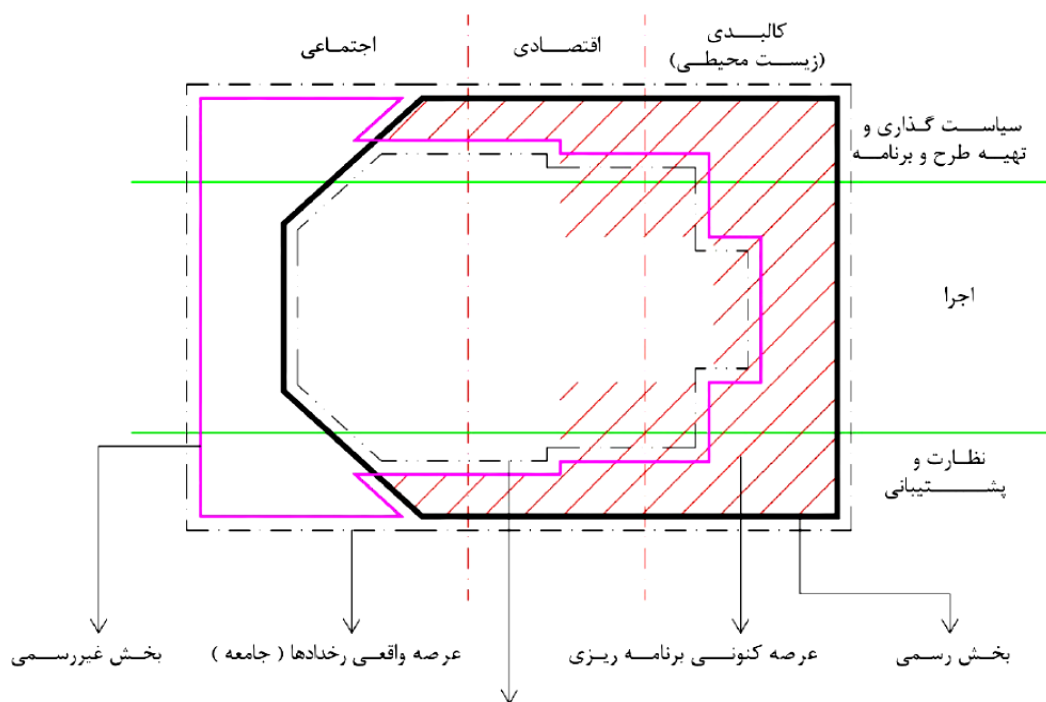
2-Rebirth

۳ - هرچه در فهم تو آید، آن بود مفهوم تو (عطار)

مدیریت می‌شوند. زیست غیررسمی شهری تنها شامل فعالیت‌های فقرا یا وضعیت خاص کار یا به حاشیه رانده‌شدگان نیست، بلکه منطق سازماندهی است که ذیل پارادایم آزادسازی اقتصادی شکل گرفته است. آزادسازی اقتصادی ابزاری برای درک تغییر شرایط شهری در اختیار قرار می‌دهد و نمی‌توان خارج از زمینه جهانی‌شدن و آزادسازی اقتصادی به درک مناسبی از زیست غیررسمی شهری دست یافت (الصیاد، ۱۳۹۵؛ به نقل از آشوری و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۱۲).

بسیاری از حرفه‌مندان و مدیران شهری، غیررسمی بودن به معنای کار بی‌نظم و غیرقانون‌مند است و از همین‌رو منفی و نامطلوب است، اما این نگرش نمی‌تواند ماهیت اصلی آن را به تمامی نشان دهد (حسینیون، ۱۳۹۴: ۲۴۸). غیررسمی بودن، زاده و برآمده از قالب‌های رسمی است که در حقیقت ماهیت هرآن چه قرار است غیررسمی باشد را مشخص می‌کند (همان، ۲۴۹). زیست غیررسمی به‌عنوان نوعی سبک خاص زندگی و یک اصطلاح شهرنشینی و یک منطق است که از طریق آن فضاهای مختلف تولید و

شکل ۱: نمایش عرضه کنونی برنامه‌ریزی شهری در حوزه‌ها و بخش‌های مختلف

مأخذ: پورجعفر و رستمی، ۱۳۹۸: ۵۰

می‌شوند، با اینکه این حاشیه گاهی در مرکز قرار دارد. آن‌ها زیادی هستند، باقیمانده‌ها همه کسانی هستند که خانه‌هایشان ضبط شده است، همه آن‌هایی که نتوانسته‌اند وام‌هایشان را بازپرداخت کنند، آن‌هایی که زیر بار بدهی هستند، آن‌هایی که حقوق بازنشستگی‌شان

مریفلد^۱ زیست‌نشینان غیررسمی شهر را شهروندان شبح‌وار می‌نامد: باقیمانده‌ها و کاهش‌ناپذیرهایی که زندگی‌شان را در حاشیه سپری می‌کنند و حاشیه را درون خود احساس می‌کنند، با حاشیه شناخته

گفتمانی و مادی قرار بگیرند؛ از همین‌روست که ذهنیت فضا‌مند و پیکربندی‌های فضایی شکل می‌گیرد و سازماندهی فضایی را شکل می‌دهند (رفعیان و همکاران، ۱۳۹۶: ۹۳). گفتمان‌ها دیدگاه‌هایی نوین در جهت تحلیل و شناخت فضاها و برخورد با چالش‌های شهری مطرح کرده که متأسفانه در عرصه علمی و حرفه‌ای کشور ما به‌ویژه در عرصه شهرشناسی و شهرسازی شناخته نشده و هنوز دیدگاه‌های قدیمی با محوریت آسی‌شناسی به‌جای پدیده‌شناسی در زمینه امور غیررسمی به‌کار گرفته می‌شوند (حسینیون، ۱۳۹۴: ۲۵۰). نتیجه اینکه غیررسمی بودن به معنای نبود قوانین رسمی نیست، بلکه معنای بسیار فراتر از تضاد صرف با رسمی بودن دارد و یک روش تولید فضا و نوعی سبک زندگی است که با زیست رسمی درهم‌تنیده است. تأکید اینجا بر آن چیزی است که آنانیا روی یک شیوه جدید تولید فضایی^۵ می‌نامد، شیوه‌ای که از دوگانه پروبلمتیک غیررسمی/رسمی فراروی می‌کند.

قطع شده، آن‌هایی که آینده‌شان نابود شده است (ترکمه، ۱۳۹۷: ۷). این سکونتگاه‌ها متأثر از عوامل گوناگونی بوده‌اند. آنچه در این زمینه مورد غفلت واقع شده، تبیین سهم عملکرد بازیگران این فضاها در مناسبات شهری به‌عنوان یک فرایند قدرت است. این فضاها دربرگیرنده بسیاری از گروه‌ها، نهادها، روابط قدرت، شیوه‌ها و گفتمان‌هایی هستند که «در سایه» شهر رسمی، برنامه‌ریزی شده، سیستم حکومتی و ساختار اقتصادی غیرمولد و سوداگرایانه هستند. فضای تصرف شده توسط گروه‌های مختلف یکی از مکان‌هایی است که قدر بی‌تردید در نامحسوس‌ترین شکلش در آن تثبیت می‌شود و واقعیت می‌یابد (رفعیان و همکاران، ۱۳۹۸: ۸).

زیست غیررسمی توسط نهادهای رسمی دولتی بلکه توسط مردم و اجتماعاتی که معمولاً طرد شده‌اند همچون مهاجران و فقرا خلق می‌شود. راکوفسکی^۱ زیست غیررسمی را ناشی از ماهیت توسعه سرمایه‌داری دانسته و یفتاچال^۲ و یاکوبی^۳ معتقدند که دولت و سیاست‌هایش پارادوکس پیدایش زیست غیررسمی شهری را افزایش می‌دهد (آشوری، ۱۳۹۷: ۲۱۹). جانیس پرلمن^۴ ابراز می‌کند که ساکنان فاوها از نظر سیاسی و اقتصادی حاشیه‌ای نیستند، اما سرکوب و محروم شده‌اند؛ از نظر اجتماعی و فرهنگی حاشیه‌ای نیستند، بلکه از یک نظام طبقاتی داغ ننگ کشیده‌اند و برکنار مانده‌اند (همان، ۲۱۸). امروزه گفتمان بسیار جدی و بااهمیتی درباره مفهوم زیست «غیررسمی» مطرح شده است. گفتمان‌ها به فضاها و جوامع شکل می‌دهند که متعاقب این شکل‌دهی باعث می‌شود بدن سوژه‌های حاضر در فضا تحت تأثیر و تأثر کنش‌های این فضاها

1-Rakowski
2-Yiftachel
3-Yakobi
4-Janice Perlman

جدول ۱: جمع‌بست گفتمان‌های تأثیرگذار در شکل‌گیری و تکوین بافت‌های غیررسمی شهر

هستی‌شناسی مکتب	دیدگاه و رویکرد پیرو دلایل پیدایش و تکوین مناطق خودانگیخته	مکتب هر رویکرد	چیستی نگاه	راهکار و رویکرد ارائه داده شده
انگاره‌های درونی و فردمحور	لیبرالیسم	مکتب لیبرال	رشد و تراکم شدید جمعیت - فقر و عقب‌ماندگی کشورهای درحال توسعه - اعتقاد به بی‌نتیجگی برنامه‌ریزی برای بهبود سطح زندگی و مبارزه با فقر - رهاسازی بافت‌های خودانگیخته به دست نامرئی بازار	نادرده‌انگاری - سپردن بافت‌های خودانگیخته به جریان خودتنظیمی بازار
	نئولیبرالیسم	مکتب نئولیبرال منبعث از مکتب اتریش	در استطاعت بودن - بازگشت هزینه‌های انجام‌شده برای بافت‌های خودانگیخته - تکرارپذیری فعالیت‌ها - اتکا به بخش خصوصی و سازندگان بزرگ	توسعه مبتنی بر املاک و مستغلات - توسعه مبتنی بر منطق هزینه-فایده - توسعه با اتکا بر بخش خصوصی
	پراکسیس شهری و بافت‌های خودانگیخته	پراکسیس شهری	بافت‌های خودانگیخته جنبشی‌ست ریشه‌ای علیه بروکراسی دولتی	تحسین و پذیرش این بافت‌ها به‌عنوان نکته‌ای مثبت در روند توسعه شهری و مبارزه‌ای علیه هژمونی و بروکراسی شهری
	بوم‌شناسی اکولوژی مکتب شیکاگو	مکتب جامع‌شناسی شهری	شکل و نظام فضایی خاصی که شهر به خود می‌گیرد، نتیجه رقابت گروه‌های مختلف شهری در جهت احراز موقعیت شهر - بازندگان این رقابت به ظهور پدیده‌هایی نظیر بافت‌های خودانگیخته	جلوگیری از حومه‌نشینی با اعمال ضوابط تحدیدی برای محدوده‌های شهری
انگاره‌های بیرونی و جامعه‌محور	اقتصاد سیاسی فضایی	مکتب‌های مارکسیستی و نئومارکسیستی	بافت‌های خودانگیخته، فرایند انتقال فقر و محرومیت روستا به شهرها - شکل‌گیری محدوده‌های خودانگیخته در کشورهای جهان سوم «معلول مناسبات و قدرت‌های مسلط جهانی از سوی و ویژگی‌های ملی از دیگر سو»	الگوی رشد اقتصادی درون‌زا - تحلیل و شناخت مناسبات امپریالیستی موجود در کشورهای کمتر توسعه‌یافته
	رادیکالیسم	مکتب وابستگی مربوط به آمریکای جنوبی	عقب‌ماندگی کشورهای درحال توسعه معلول تسلط اقتصادی کشورهای توسعه‌یافته - پیدایش بافت‌های خودانگیخته در گروهی الگوی توسعه وابسته و برون‌زا و جریان صنعتی شدن وابسته به شهرنشینی شتابان و ناهمگون	تحلیل مناسبات کلان و توجه به ریشه‌های مشکلات این قبیل بافت‌ها برای حل معضلات آن‌ها
	نابرابری‌های جغرافیایی	مکتب‌های مارکسیستی و نئومارکسیستی	به‌وجود آمدن بافت‌های خودانگیخته در گرو وجود نابرابری‌های گسترده بین مناطق شهری و روستایی و بین مناطق مختلف جغرافیایی یک کشور از لحاظ شرایط اقتصادی و فرهنگی	برقراری عدالت توزیعی در ارائه خدمات بین شهر و روستا
	رویکرد اجتماعی فضایی حق به شهر	فضای رئالیتیکی	دیوان‌سالاری و کالایی کردن فضا/ گسترش اصول اخلاقی نئولیبرالی، فضا به‌عنوان ابزار سلطه سیاسی و ایدئولوژیک/ تکیه‌نکردن بر نیازهای اجتماعی و تمایلات قلبی مردم	کنترل، خودگردانی و خودفرام‌سازی کارآمد/ تقویت ظرفیت بهره‌مندی مردم با محدود کردن قدرت/ تأکید بر فهم خواسته‌های مردم و امکان تحقق آن‌ها/ امنیت تصرف از طریق انتقال حق مالکیت و حق استفاده از آن به مردم

خوانا می‌باشد و سازمان فضای پرکتیس‌های اجتماعی را منعکس می‌کند و بازتابی از طراحی و شکل‌دهی ساختمان‌ها، محلات و فضاهای شهری است. چنین پرکتیس (عمل‌های) فضایی، زندگی روزمره و واقعیت شهری گسترده‌تر را شکل می‌دهند. زیست غیررسمی نه توسط نهادهای رسمی دولتی، بلکه توسط مردم و اجتماعاتی که معمولاً طرد شده‌اند، همچون مهاجران و فقرا خلق می‌شود.

زیست غیررسمی شهری به مثابه فضای پنداشته

زیست غیررسمی شهری توسط مردم برنامه‌ریزی، طراحی و تولید شده است، نه برنامه‌ریزان، طراحان یا کارشناسان دولتی و حکومت ملی. برنامه فضاهای رسمی به لحاظ قانونی مورد تأیید دولت است و توسط مهندسان و کارشناسان فضایی تصور و طراحی شده و فضاهای غیررسمی منتج از ایدئولوژی و دانش طراحی توسط ساکنان خود است.

زیست غیررسمی به عنوان فضای زیسته

یک فضای غیررسمی ساخته، طراحی و تجربه شده از طریق عرف فرهنگی مردم است و به صورت اجتماعی و فرهنگی ساخته شده و لزوماً یک تولید فضای پراکنده و غیرمنطقی نیست. رسوم فرهنگی یکی از تأثیرگذارترین عوامل در تولید و تجربه زیست غیررسمی شهری است. بر این اساس زیست غیررسمی یک سازماندهی شده اجتماعی و فرهنگی است و مردم آن را با توجه به عرف نانوشته آن را مدیریت می‌کنند (آشوری و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۱۹).

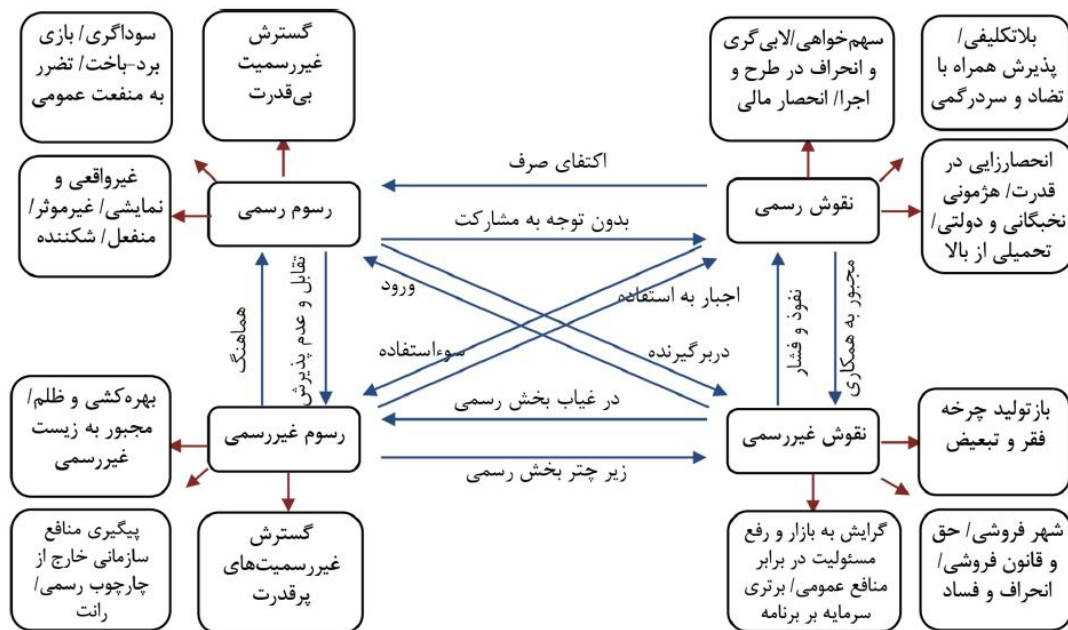
محمود و عبدالرحمن در مقاله‌ای با عنوان «تولید اجتماعی فضای شهری در نواحی غیررسمی» اشاره می‌کنند که با استفاده از نظریه لوفور در مورد تولید فضای اجتماعی می‌توان تولید فضای شهری در نواحی غیررسمی را توصیف و تبیین کرد. بنا به نظر لوفور (جدای از تسلط شیوه تولید سرمایه‌داری و ایدئولوژی دولت)؛ فضا محصول ترکیب فرهنگ، مصالح، مکان و معماری بوده؛ بنابراین یک محصول پیچیده است (دوستوندی، ۱۳۹۵: ۱۴۶).

یکی از بنیادی‌ترین پرسش‌هایی که لوفور پیش می‌کشد، این است که فضای اجتماعی چگونه تولید می‌شود؟ جست‌وجو برای یافتن پاسخی برای این سؤال، وی را به سمت ایده تولید فضا می‌کشاند. ایده‌ای که تز بنیادین وی را در مورد فضا در خود دارد. این تز از این قرار است که فضای اجتماعی تولیدی اجتماعی است. به باور لوفور، نیروهای مولد، به آن‌هایی که این نیروها را ساماندهی می‌کنند، این امکان را می‌دهد که فضا را کنترل و حتی آن را تولید کنند؛ از این رو فضای کلی سرمایه‌داری، فضای اقتصادی و همگن ارزش مبادله‌ای را بازنمایی می‌کند. این ظرفیت مولد به کل فضای کره زمین و فراتر از آن گسترانده می‌شود (Lefebvre, 2016) به نقل از محمدی و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۶۳). یوسف جباری نیز استدلال می‌کند که زیست غیررسمی شهری یکی از حالت‌های غیررسمی تولید فضا است که همچون فضای اجتماعی شامل سه‌گانه فضای دریافته، فضای پنداشته و فضای زیسته است:

زیست غیررسمی شهری همچون یک فضای دریافته

و محسوس

یک فضای کالبدی محسوس که دارای یک منطق فضایی سازمانی (خاص خود) است که قابل مشاهده و

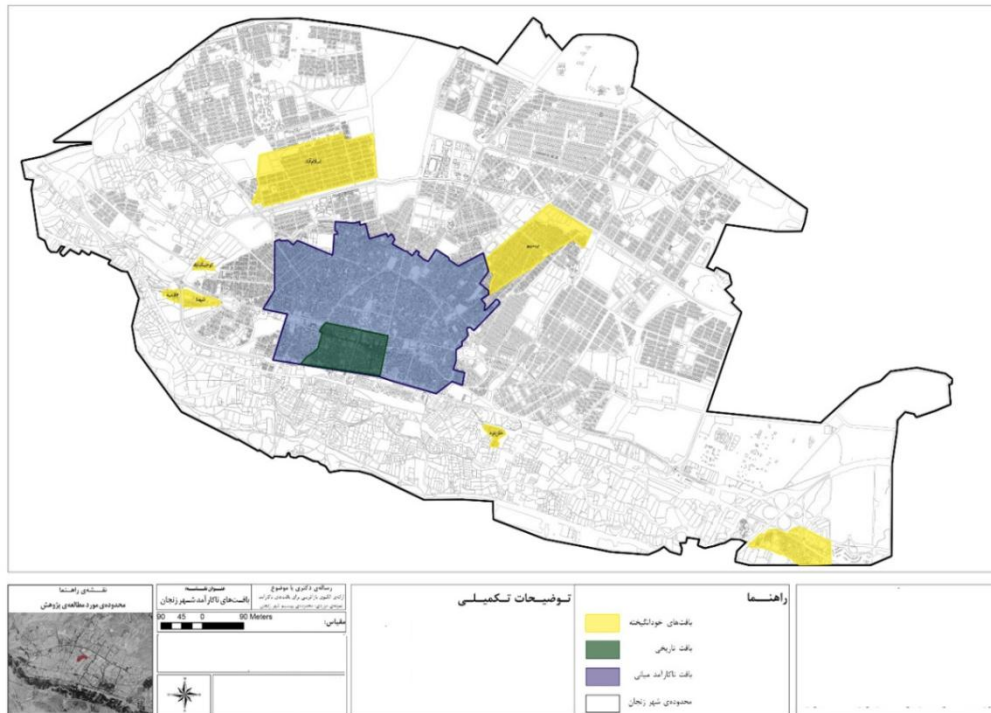
شکل ۲: چگونگی مواجهه نقوش و رسوم رسمی و غیررسمی در محیط برنامه‌ریزی شهری

مأخذ: پورجعفر و رستمی، ۱۳۹۸: ۵۰

معرفی بستر پژوهش

شهر زنجان مرکز استان و شهرستان زنجان در شمال غرب ایران و از بزرگ‌ترین شهرهای شمال غرب کشور است. جمعیت شهر براساس سرشماری سال ۱۳۹۵ خورشیدی ۴۳۱۷۸۰ است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). سکونتگاه‌های غیررسمی شهر زنجان به‌عنوان قلمرو مورد مطالعه تحقیق، در بخش‌های حاشیه‌ای و برخی نزدیک به مرکز شهر زنجان قرار دارد. این محدوده با مساحت ۳۴۹ هکتار، تقریباً ۱۱/۹ درصد از کل مساحت شهر (۶۱۶۹/۷۷ هکتار) را شامل می‌شود (آرمانشهر، ۱۳۸۸: ۱۶). در شهر زنجان از مجموع ۶۲۰۰ هکتار مساحت محدوده شهری، ۷۳۵/۷۵ هکتار بافت ناکارآمد شهری، شامل ۴۳۶/۸۸ هکتار میانی (بافت

فروصده)، ۵۵/۶ هکتار بافت تاریخی و ۲۴۳/۲۷ هکتار مناطق خودانگیخته که ۹۶ هکتار آن با پیشینه روستایی هستند، داخل محدوده شهر قرار دارد (ملائی‌یگانه، ۱۳۹۹: ۳). کانون‌های غیررسمی شهر زنجان در بخش‌هایی از شهر رو به نوسازی طبیعی بوده و در حال هضم در اشکال رسمی توسعه شهری هستند؛ اما در بخش‌هایی هم جوهره رشد خودرو و اسکان غیررسمی همچنان برجاست و حتی رو به توسعه دارد. نبود یک برنامه‌ریزی درست و منطقی، این شهر را در آینده‌ای نه‌چندان دور به شهری تبدیل خواهد کرد که راحت زیستن در آن را دچار مشکل خواهد کرد (بزرگر و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۳۹).

شکل ۳: موقعیت سکونتگاه‌های غیررسمی شهر زنجان در تقسیمات فضایی کشور
تهیه و ترسیم: نگارندگان، ۱۴۰۰

توسعه شهری حاصل شود؛ زیرا زیست غیررسمی در شهر زنجان محصول جست‌وجوی سرپناه در بازار غیررسمی، ازهم‌گسیخته و ارزان زمین، فقدان سیاست‌های مدون در بخش زمین و گسترش بازار غیررسمی زمین است. این پدیده علاوه بر آثار سوء بسیار در بخش‌های اصلی اقتصاد، مانند مسکن و کشاورزی، منجر به ناهنجاری‌هایی اقتصادی و فرهنگی بسیاری در زندگی شهری شده که آن‌هم به نوبه خود مشکلات متعددی را در بخش مسکن رقم خواهد زد (حیدری و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۱۸).

این مناطق به تاسی از الگوهای معماری بومی، چهره‌ای روستاشهری به شهر بخشیده است که از آن جمله می‌توان به فاطمیه، ترانس، نجف‌آباد (شامل محلات قدیمی زورآباد یا بی‌سیم)، مهدیه، گوجوک‌آباد، صفرآباد و خان‌دره (با خاستگاهی روستایی) اشاره کرد. پیش‌بینی می‌شود در دهه‌های آتی، روند گسترش شهر و در کنار آن سکونتگاه‌های اقشار کم‌درآمد ادامه یابد و بخش قابل‌توجهی از ناپایداری در پیرامون محدوده‌های تعریف‌شده برای شهر برآمده از تصمیمات کنونی مدیریت شهری و برنامه‌ریزی

جدول ۲: علل شکل‌گیری بافت‌های خودانگیخته شهر زنجان

عوامل تشدیدکننده	عوامل شکل‌دهنده
۱. برخورد گزینشی غیریکپارچه مدیریت شهری برای پاسخ به نیازهای ساکنان جدید شهر	۱. قوانین اصلاحات ارضی (از بین رفتن کشاورزی) و تبع آن شروع سیل مهاجرت به شهرها.
۲. ضوابط سخت و صلب برای جلوگیری از ساخت‌وساز.	۲. رشد بهداشت در مناطق محروم در دوره دولت‌های سوم و چهارم بعد از انقلاب و نیز نیمه اول دهه پنجاه
۳. عدم توجه به بحث اشتغال و معیشت این گروه‌ها	۳. نبود برنامه‌های منسجم بر پایه نگرش سیستمی ناظر بر مدیریت و برنامه‌ریزی فضایی در جهت توزیع و اداره سکونت‌گاه‌ها در منطقه (استان).
۴. ضوابط و مقررات تفکیکی زمین و ساختمان و تعیین کاربری نامتناسب با نیازهای گروه‌های کم‌درآمد شهری.	۴. افزایش جمعیت و دگرگشت طبقاتی با عنوان فرایند درون‌تایی ساختاری که باعث سیل مهاجرت شد
۵. برخورد تخریبی یا نادیده‌گرفتن اسکان غیررسمی از طرف مدیریت شهری و نپذیرفتن آن به‌عنوان راه‌حلی خودانگیخته و قابل ارتقا.	۵. سیاست‌های بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول در ایران
۶. وجود باندهای نامشروع و زمین‌باز.	۶. قطبی‌کردن منطقه از طریق ارجحیت فضای منتخب سیاسی-اداری و تمرکز امکانات (فرصت‌های شغلی در بخش صنعت و خدمات) و در طرف دیگر بی‌توجهی به پیرامون و به تبع آن افت شرایط زیستی در روستاها و شکل‌گیری روند شتابان گسیل جمعیت به شهر در جست‌وجوی فرصت‌های مناسب زندگی.
۷. عدم توجه به بُعد فرهنگی و اجتماعی و آموزش‌های کافی در این مناطق.	۷. روند صعودی افزایش قیمت و اجاره‌بهای مسکن در محدوده‌های شهری، سیاست‌های غیرمنعطف عرضه زمین و مسکن و نامتناسب با استطاعت ساکنان، عدم پاسخ به نیازهای سکونتی ساکنان کم‌درآمد عمدتاً مهاجر شهر (بیشی‌گرفتن رشد بر توسعه شهری)
۸. ضعف بنیه اقتصادی ساکنان در بافت محدوده بی‌سیم	۸. تمایز شدید بین مرزهای درون و برون از محدوده‌های تعریف‌شده برای شهر و به تبع آن شکل‌گیری فضایی مناسب برای اسکان غیررسمی (دارای ابعاد مثبت و منفی)
	۹. وجود ایدئولوژی‌های افزایش جمعیت، بدون در نظر گرفتن زیرساخت‌های کافی

ماخذ: ملائی‌یگانه، ۱۳۹۹: ۱۹۲

روش‌شناسی پژوهش

نوشتار حاضر بر حسب هدف تحقیق کاربردی و بر حسب روش آمیخته «کمی-کیفی» است. نوشتار حاضر براساس ماهیت و روش تحقیقات، توصیفی (تحلیل محتوا) و علی است. این نوع تحقیق بیشتر بر روی متن‌های مکتوب، شفاهی و تصویری در خصوص موضوع خاصی انجام می‌شود؛ نظیر کتاب‌ها، روزنامه‌ها، مقاله‌ها و... انجام شده که در این نوشتار شاخص‌های تحقیق در قالب دو متغیر وابسته (تولید فضای زیست غیررسمی) و متغیر مستقل (پیشران‌های پنج‌گانه مؤثر بر زیست غیررسمی در قالب مدل DPSIR)، استخراج و نماگرهای آن تدوین شد (جدول ۳). پژوهش حاضر به لحاظ قلمرو زمانی مقطعی (شهریور

۱۳۹۸)^۲ بوده است. گردآوری اطلاعات مورد نیاز پژوهش از طریق مطالعات دقیق کتابخانه‌ای (استفاده از اسناد و مدارک) به‌منظور فراهم‌ساختن مبانی تئوریک و در چارچوب روش کمی بر تکنیک پیمایش (مشاهده مستقیم با ابزار کارت مشاهده و مصاحبه با خبرگان امر از طریق پرسشنامه ساختاریافته) استوار بوده است. مدل DPSIR با تلفیق داده‌ها و نحوه اثرگذاری آن‌ها بر یکدیگر، شاخص‌های پیشران را شناسایی می‌کند. این مدل از ۵ مؤلفه اصلی (نیروهای پیشران^۳؛ فشار^۴؛ وضعیت^۵؛ تأثیر^۶؛ و پاسخ^۷) تشکیل شده است که شاخص‌ها براساس این مؤلفه‌ها دسته‌بندی می‌شوند. خروجی نهایی دسته‌بندی و اصلاح پرسشنامه به شرح جدول زیر است.

- 2-Cross sectional
- 3-Driving
- 4-Pressure
- 5-State
- 6-Impact
- 7-Response

۱ - پیشران‌های شناسایی‌شده براساس مشاهدات میدانی محقق (ساکن محله) و تحلیل محتوای آثار پژوهشی صورت‌گرفته نگارنده و منتج از نتایج و یافته‌های آن در زمینه مطالعاتی بوده است که به دلیل فرمت نشریه از ذکر مشخصات مطالعات خودداری شده و در صورت خواستار داور محترم مصادیق پژوهشی آن خدمت محترم ارسال می‌شود.

جدول ۳: دسته‌بندی شاخص‌ها بر اساس مؤلفه‌های مدل DPSIR

مؤلفه	کد	ابعاد
حمایت و هماهنگی مدیران شهری برای تسهیل روند نوسازی	D1	نیروهای پیشران
مدیریت املاک و مسکن جهت کنترل قیمت زمین و مسکن براساس ظرفیت‌های محله	D2	
تدوین ضوابط و مقررات قابل اجرای بمنظور ساماندهی و نوسازی ابنیه مخروبه و متروک	D3	
نیروهای توسعه‌گر جهت تسهیل فرآیند اداری بازآفرینی	D4	
سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و عمومی در فعالیت‌های عمومی و مردم محور در محله	D5	
ظرفیت‌سازی برای مشارکت مردم از طریق برنامه‌های توانمندسازی	D6	
تشویق و حمایت سازمان‌های غیردولتی داوطلبانه (NGO) برای حمایت از اقشار آسیب‌پذیر در قالب برنامه‌های متنوع	D7	
اجرای برنامه‌های حمایتی (اقتصادی- اجتماعی) توسط نهادهای حمایت‌گر (بهزیستی- کمیته امداد و...)	D8	
آموزش ساکنین محله نسبت به‌وظایف و حقوق شهروندی و روند اداری مطالبات براساس ظرفیت تخصصی سازمان‌های مرتبط باتوانمندسازی	D9	
ضعف سیستم حمل و نقل محله‌ای و ضریب دسترسی پایین با سایر محلات	P1	فشار
توزیع نامطلوب کاربری‌های مزاحم، ناسازگار و فاقد کارآیی شهری در سطح محله	P2	
نبود سازوکار سیستم حمل و نقل مناسب جهت تردد ناوگان حمل و نقل عمومی در تمامی سطوح محله	P3	
وجود آلودگی صوتی و هوا	P4	
استحکام پایین اغلب ابنیه‌ها	P5	
مشکل سند مالکیت بیش از ۶۰ درصد واحدهای مسکونی محله	P6	
سطح پایین کیفیت زندگی و ضعف زیست‌پذیری محله	P7	
عدم تعادل بین ظرفیت‌های اجتماعی- اقتصادی با سرانه کاربری‌ها	P8	
کمبود خدمات و تاسیسات و تجهیزات شهری در سطح محله و وابستگی به محلات پیرامون	P9	
ضعف تعادل ساختاری- کارکردی بین ظرفیت کالبدی و جمعیت محله	P10	
وجود ظرفیت‌های اراضی خالی پیرامون محله بی‌سیم	S1	وضعیت
رفع مشکل خودانگیختگی و غیرقانونی بودن بافت به‌واسطه معاملات قولنامه‌ای	S2	
ناامنی و رشد انواع بزهکاری بویژه در اماکن عمومی و رها شده	S3	
بهداشت و سلامت عمومی ضعیف محله	S4	
ضریب دسترسی‌پذیری ضعیف محله و نیاز به اصلاح سلسله مراتب معابر	S5	
نبود تشکل‌های مردمی محله با محوریت معتمدان و نیروهای داوطلب مردم نهاد جهت همفکری و حل مشکلات	S6	
منظر در معابر فرعی و آلودگی بصری و هوا	S7	

ادامه جدول ۳

مؤلفه	کد	ابعاد
مشارکت کنشگران بازآفرینی و ساماندهی محله	I1	تأثیر
مناسب‌سازی فضاهای عمومی و معابر برای تمامی اقشار مردم (سالمدان، معلولین و...)	I2	
ایجاد دفاتر تسهیل‌گری توسعه محور	I3	
تدوین برنامه‌های حمایتی برای توسعه فعالیت‌های کارآفرینی و مشاغل خانگی بمنظور احیاء زیرساخت اقتصادی- اجتماعی خانوارهای آسیب‌پذیر	I4	
حفظ مشاغل و افزایش چشم‌انداز اشتغال و بنگاه‌های کسب و کار در محله	I5	
تعریف تسهیلات ویژه برای ساکنان در قالب سیاست‌های تشویقی بازآفرینی و توانمندسازی	I6	
اصلاح قوانین و مقررات شهری، متناسب با ظرفیت توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی، بامناف ملی و مردم محله	I7	
تجمیع قطعات و حل معضل ریزدانی بافت	R1	پاسخ
نورپردازی و ساماندهی بصری فضاهای عمومی بویژه در هنگام شب	R2	
توزیع متعادل کاربری‌های خدماتی محله براساس سرانه‌های استاندارد	R3	
بهسازی امان‌ها و مبلمان شهری بمنظور زیباسازی و مناسب سازی فضای‌های عمومی محله	R4	
تدوین و توسعه برنامه‌های اجتماعی- فرهنگی جهت تقویت امنیت محله	R5	
تدوین و اجرای برنامه‌های آموزشی و همایش‌های محلی جهت تقویت سرمایه اجتماعی محله	R6	
ایجاد و توسعه فضاهای عمومی متنوع بمنظور ارتقای حضورپذیری مردم در محله	R7	
متنوع سازی و زیباسازی چشم‌انداز عمومی محله جهت تقویت حس تعلق مکانی	R8	
بهسازی بلوک‌ها و اسکلت شهری بافت جهت سهولت تردد و دسترس‌پذیری	R9	
بهسازی و ترمیم شبکه فاضلاب و کانل‌های جمع‌آوری آب‌های سطحی	R10	

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۹

متخصصان وجود ندارد و بسته به هدف دلفی، وسعت، زمان جمع‌آوری داده‌ها و منابع در دسترسی، تعداد شرکت‌کنندگان معمولاً بین ۱۵ تا ۵۰ نفر برآورد می‌شود (Windle, 2004: 46). در نوشتار حاضر این تعداد بر اساس محدودیت همکاری و شرایط کرونایی ۳۰ نمونه آماری تعیین گردیدند. برای تحلیل داده‌ها از آزمون تک‌نمونه‌ای T و آزمون تحلیل مسیر در قالب مدل DPSIR استفاده شده است. ابتدا داده‌های تحقیق با فرآیند دلفی گردآوری گردید. سپس با استفاده از آزمون تک‌نمونه‌ای T وضعیت شاخص‌های تحقیق در رابطه با شرایط زیست‌پذیری فعلی و ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی شهر بررسی شد و میزان تعمیم‌دهی شاخص‌ها مشخص گردید. در مرحله بعد با استفاده از روش تحلیل مسیر، میزان تأثیر هرکدام از مؤلفه‌ها بر ساماندهی زیست

جامعه آماری تحقیق شامل ساکنین سکونتگاه‌های غیررسمی شهر زنجان است اما با توجه به تخصصی بودن موضوع، از جامعه آماری متخصصین از روش دلفی برای توزیع پرسشنامه بهره گرفته شده است. شیوه نمونه‌گیری از نوع غیراحتمالی^۱ و به صورت نمونه‌گیری گلوله‌برفی^۲ بوده است.^۳ در این تحقیق گروه متخصصین شامل اساتید دانشگاه، دانشجویان دکتری برنامه‌ریزی شهری، شهرسازی و اقتصاد و کارشناسان ارشد سازمان‌های متولی مدیریت شهری است. در این راستا، هیچ قانون صریحی در مورد تعداد

1-Random Sampling

2-Snowball Sampling

۳ - نمونه‌گیری گلوله برفی زمانی استفاده می‌شود که تمرکز تحقیق بر روی درک پیچیدگی یک قضیه یا اتفاق است. در آنها همه اعضا شانس انتخاب شدن ندارند و شانس هر عضو هم مشخص نیست. و در آن تعداد محدودی نمونه انتخاب می‌شوند و از آنها خواسته می‌شود، افرادی که ویژگی مشابه دارند معرفی شوند.

نشانگر سطح متوسط تأثیرگذاری بر فرایند زیست‌پذیری و ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی شهر زنجان است. از طرفی سطح معنی‌داری برای همه شاخص‌ها کمتر از ۰/۰۵ درصد است؛ بنابراین نتایج تحلیل قابل‌تعمیم به کل جامعه آماری شهر است.

در بین مؤلفه‌های پیشران، بیشترین امتیاز متعلق به «D2. مدیریت املاک و مسکن در جهت کنترل قیمت زمین و مسکن براساس ظرفیت‌های محله» با ضریب ۵/۴۹ و میانگین ۳/۹۷ است؛ بنابراین برای رشد و تعالی محله باید وضعیت مالکیت و قیمت زمین و مسکن تحت کنترل مدیریت شهری قرار بگیرد تا میزان بورس بازی زمین و تولید فضای کاذب و رانتی کاهش یابد. از طرفی شاخص «D8. اجرای برنامه‌های حمایتی (اقتصادی-اجتماعی) توسط نهادهای حمایت‌گر (بهبیستی- کمیته امداد و...)» برای اقشار ضعیف با ضریب ۱/۲۳- و میانگین ۲/۷۷ کمترین امتیاز را به خود اختصاص داده؛ بنابراین در این زمینه باید بازنگری جدی در برنامه‌ریزی معیشتی- حمایتی صورت‌گیرد تا علاوه بر توانمندسازی اقشار آسیب‌پذیر، میزان مناقشات اجتماعی-اقتصادی نیز کاهش یابد.

غیررسمی بررسی و تحلیل شد. روش تحلیل مسیر نوعی تحلیل رگرسیونی است که برای درک علیت و نمایش الگوی روابط علی در میان مجموعه‌ای از متغیرهای مرتبط باهم کاربرد دارند و با استفاده از آزمون رگرسیون خطی چندمتغیره انجام شد. همچنین به فراخور نیاز تحقیق از نرم‌افزار SPSS استفاده شد.

تجزیه و تحلیل

خوانش تولید فضای زیست در متن زیست غیررسمی شهر زنجان

به‌منظور تبیین وضعیت شاخص‌های مؤثر بر ساماندهی و توانمندسازی زیست غیررسمی به‌عنوان بافت ناکارآمد شهری از آزمون تک‌نمونه‌ای T استفاده شده است. نکته مهم این آزمون، تعمیم‌پذیر نتایج تحلیل به کل جامعه آماری و قابلیت تبیین و تحلیل آن به زمان آینده است. در این زمینه هرکدام از مؤلفه‌های مدل را به‌طور جداگانه بررسی می‌کنیم.

خروجی نهایی مدل DPSIR در قالب آزمون تک‌نمونه‌ای T برای مؤلفه نیروهای پیشران یا نیروی محرکه نشان داد که میزان تأثیرگذاری و ضریب این مؤلفه برابر با ۴/۸۷ با میانگین ۳/۳۷ است. این مقدار

جدول ۴: دسته‌بندی شاخص‌های نیروهای پیشران

کد	مؤلفه‌ها	میانگین	آماره T	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
D1	حمایت و هماهنگی مدیران شهری...	3.70	3.53	29	0.00
D2	مدیریت املاک و مسکن در جهت کنترل...	3.97	5.49	29	0.00
D3	تدوین ضوابط و مقررات قابل‌اجرا...	3.33	1.58	29	0.00
D4	استخدام نیروهای توسعه‌گر در جهت تسهیل...	3.17	0.74	29	0.00
D5	سرمایه‌گذاری بخش خصوصی و عمومی در...	3.47	2.25	29	0.03
D6	ظرفیت‌سازی برای مشارکت مردم از...	3.57	2.60	29	0.02
D7	تشویق و حمایت NGOها برای حمایت از...	2.93	-0.42	29	0.00
D8	اجرای برنامه‌های حمایتی اقتصادی-اجتماعی...	2.77	-1.23	29	0.00
D9	آموزش ساکنان محله نسبت به وظایف و...	3.47	2.45	29	0.02
	کل	3.37	4.87	29	0.00

«P9». کمبود خدمات و تأسیسات و تجهیزات شهری در سطح محله و وابستگی به محلات پیرامون» با ضریب ۲/۶۹ و میانگین ۲/۶ کمترین تأثیر را داشته است. این رویه نیز نشان می‌دهد که نبود زیرساخت‌ها و خدمات در سکونتگاه‌های غیررسمی براساس نیازهای ساکنان، یکی از علل ناکارآمدی این قبیل بافت‌ها است و این رویه فشار جدی بر مهاجرت سرمایه‌داران و مالکان طبقه متوسط و جایگزینی با اقشار کم‌درآمد وارد می‌کند.

در مؤلفه نیروهای فشار، ضریب آماره تک‌نمونه‌ای T برابر با ۵/۴۹ با میانگین ۳/۳۳ است. این ضریب نشانگر تأثیر قابل‌توجه این مؤلفه‌ها بر فرایند زیست‌پذیری و ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی شهر زنجان است. در این میان مؤلفه «P6». مشکل سند مالکیت بیش از ۶۰ درصد واحدهای مسکونی محله» با ضریب ۶/۶۰ و میانگین ۴ بیشترین تأثیر را داشته است؛ بنابراین در زمینه نیروهای فشار باید بر مسئله سند مالکیت زمین‌ها و واحدهای مسکونی مشاع توجه ویژه‌ای صورت گیرد. درمقابل نیز شاخص

جدول ۵: دسته‌بندی شاخص‌های نیروهای فشار

کد	مؤلفه‌ها	میانگین	آماره T	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
P1	ضعف سیستم حمل‌ونقل درون محله...	3.60	2.38	29	0.02
P2	توزیع نامطلوب کاربری‌های مزاحم، ناسازگار...	3.50	2.35	29	0.03
P3	نبود سازوکار سیستم حمل‌ونقل مناسب...	3.37	1.58	29	0.00
P4	وجود آلودگی صوتی و هوا	3.50	2.29	29	0.03
P5	استحکام پایین اغلب ابنیه	3.73	3.13	29	0.00
P6	مشکل سند مالکیت بیش از ۶۰ درصد...	4.00	6.60	29	0.00
P7	سطح پایین کیفیت زندگی و ضعف...	3.20	1.00	29	0.00
P8	عدم تعادل بین ظرفیت‌های اجتماعی...	2.97	-0.21	29	0.00
P9	کمبود خدمات و تأسیسات و تجهیزات شهری...	2.60	-2.69	29	0.01
P10	ضعف تعادل ساختاری-کارکردی بین ظرفیت...	2.87	-0.85	29	0.00
	کل	3.33	5.49	29	0.00

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۹

۴/۰۳ است؛ از این رو هنوز هم سیمای کالبدی محلات، به حد مطلوب نرسیده است و در جریان بازآفرینی و جذب سرمایه‌گذاران و مشارکت نیروهای خارج از محله، با مشکل مواجه است. درمقابل نیز شاخص «S6». نبود تشکلهای مردمی محله با محوریت معتمدان و نیروهای داوطلب مردم‌نهاد در جهت همفکری و حل مشکلات» با ضریب ۱/۰۵ و میانگین ۳/۲۳ کمترین امتیاز را به خود اختصاص داده است؛ بنابراین یکی از ضروریات ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی در زمینه تغییر وضعیت موجود، ایجاد تشکلهای مردمی و تقویت سرمایه اجتماعی است.

سومین مؤلفه مدل DPSIR در تبیین فرایند زیست‌پذیری و ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی شهر زنجان، شاخص‌های «وضعیت» است. این مؤلفه با ضریب ۷/۳۳ و میانگین ۳/۵۸ نقش قابل‌توجهی در زیست‌پذیری و ساماندهی بافت دارد و ضریب امتیاز بالای جامعه آماری به شاخص‌های وضعیت نشان می‌دهد که وضع موجود در حال حاضر حفظ شده است و این رویه نیز تأثیر قابل‌توجهی بر ناکارآمدی این قبیل محلات دارد. در مؤلفه «وضعیت»، بیشترین امتیاز متعلق به شاخص «S7». زشتی منظر در معابر فرعی و آلودگی بصری و هوا» با ضریب ۷/۴ و میانگین

جدول ۶: دسته‌بندی شاخص‌های وضعیت

کد	مؤلفه‌ها	میانگین	آماره T	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
S1	وجود ظرفیت‌های اراضی خالی پیرامون...	3.37	1.73	29	0.00
S2	رفع مشکل خودانگیختگی و غیرقانونی بودن...	3.50	2.63	29	0.01
S3	ناامنی و رشد انواع بزهکاری به‌ویژه در اماکن...	3.63	2.79	29	0.01
S4	بهداشت و سلامت عمومی ضعیف محله	3.53	2.44	29	0.02
S5	ضریب دسترس‌پذیری ضعیف محله و نیاز به...	3.77	4.49	29	0.00
S6	نبود تشکل‌های مردمی محله با محوریت...	3.23	1.05	29	0.00
S7	زشتی منظر در معابر فرعی و آلودگی بصری و هوا	4.03	7.40	29	0.00
	کل	3.58	7.33	29	0.00

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۹

تسهیل‌گری در توانمندسازی، تسریع روند اداری و فعالیت‌های مشارکت محور است. از طرفی، شاخص «I5. حفظ مشاغل و افزایش چشم‌انداز اشتغال و بنگاه‌های کسب‌وکار در محله» با ضریب ۱/۰۵ و میانگین ۳/۲۷ کمترین امتیاز را دریافت کرده است. در نتیجه، حفظ وضعیت اقتصادی و کسب‌وکار موجود، نمی‌تواند تأثیر ملموسی در ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی شهر زنجان بافت داشته باشد و باید مؤلفه‌های زیربنایی مورد توجه قرار گیرد.

چهارمین مؤلفه مدل DPSIR در تبیین فرایند زیست‌پذیری و ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی شهر زنجان، نیروهای تأثیر است. این مؤلفه با ضریب ۷/۷۴ و میانگین ۳/۶۲ تأثیر زیادی در ساماندهی بافت ناکارآمد دارد و می‌تواند ظرفیت‌های موجود بافت را برای خروج از وضع موجود تقویت کند. در مؤلفه تأثیر، بیشترین امتیاز متعلق به شاخص «I3. ایجاد دفاتر تسهیل‌گری توسعه‌محور» با ضریب ۶/۳۸ و میانگین ۴/۱۳ است؛ بنابراین می‌توان گفت که عامل کلیدی در نیروهای تأثیر، ایجاد و توسعه نقش دفاتر

جدول ۷: دسته‌بندی شاخص‌های نیروهای تأثیر

کد	مؤلفه‌ها	میانگین	آماره T	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
I1	مشارکت کنشگران بازاریابی و ساماندهی...	3.83	4.48	29	0.00
I2	مناسب‌سازی فضاهای عمومی و معابر...	3.50	2.19	29	0.04
I3	ایجاد دفاتر تسهیل‌گری توسعه‌محور	4.13	6.38	29	0.00
I4	تدوین برنامه‌های حمایتی برای توسعه...	3.67	2.88	29	0.01
I5	حفظ مشاغل و افزایش چشم‌انداز اشتغال...	3.27	1.05	29	0.00
I6	تعریف تسهیلات ویژه برای ساکنان در قالب...	3.53	2.44	29	0.02
I7	اصلاح قوانین و مقررات شهری، متناسب با...	3.40	1.99	29	0.00
	کل	3.62	7.74	29	0.00

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۹

مؤلفه‌ها می‌تواند ظرفیت‌های موجود بافت را برای خروج از وضع موجود تقویت کند. در مؤلفه «پاسخ»، بیشترین امتیاز متعلق به شاخص «R1. تجميع قطعات و حل معضل ریزدانگی بافت» با ضریب $8/73$ و میانگین $4/23$ بیشترین امتیاز را کسب کرده است. در مقابل شاخص «R7. ایجاد و توسعه فضاهای عمومی متنوع به منظور ارتقای حضورپذیری مردم در محله» با ضریب $1/61$ - و میانگین $2/73$ کمترین امتیاز را کسب کرده است.

پنجمین مؤلفه مدل DPSIR در تبیین فرایند زیست‌پذیری و ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمیت شهر زنجان، نیروهای پاسخ است. این نیروها، بازگوکننده نتایج ساماندهی براساس روند موجود است و این امکان را می‌دهد که براساس روند موجود و اجرای برنامه‌های زیست‌پذیری و ساماندهی، چه رویکردهایی باید اتخاذ شود. این مؤلفه با ضریب $6/1$ و میانگین $3/43$ تأثیر قابل توجهی در ساماندهی بافت ناکارآمد دارد. از طرفی، ضریب امتیاز بالای جامعه آماری به شاخص‌های «پاسخ» نشان می‌دهد که این

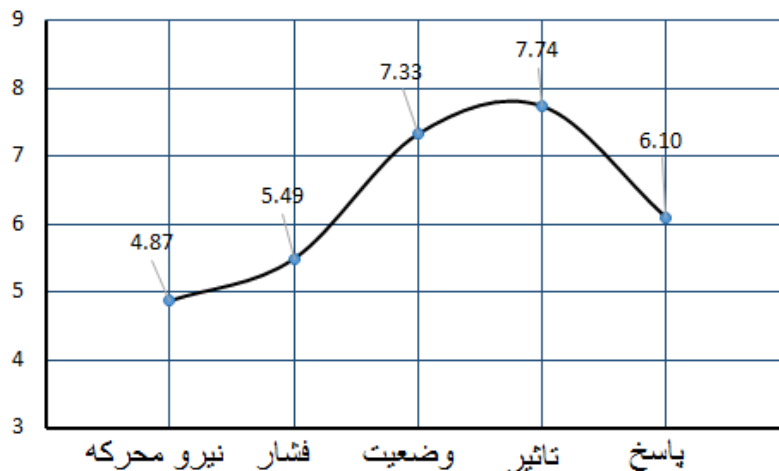
جدول ۸: دسته‌بندی شاخص‌های نیروهای پاسخ

کد	مؤلفه‌ها	میانگین	آماره T	درجه آزادی	سطح معنی‌داری
R1	تجميع قطعات و حل معضل ریزدانگی بافت	4.23	8.73	29	0.00
R2	نورپردازی و ساماندهی بصری فضاهای...	3.50	2.14	29	0.04
R3	توزیع متعادل کاربری‌های خدماتی...	3.53	2.33	29	0.03
R4	بهسازی امان‌ها و مبلمان شهری به‌منظور...	3.13	0.61	29	0.00
R5	تدوین و توسعه برنامه‌های اجتماعی...	3.30	1.43	29	0.00
R6	تدوین و اجرای برنامه‌های آموزشی و...	2.90	-0.55	29	0.00
R7	ایجاد و توسعه فضاهای عمومی متنوع...	2.73	-1.61	29	0.00
R8	متنوع‌سازی و زیباسازی چشم‌انداز...	3.43	2.21	29	0.04
R9	بهسازی بلوک‌ها و اسکلت شهری...	3.90	4.64	29	0.00
R10	بهسازی و ترمیم شبکه فاضلاب...	3.67	3.08	29	0.00
	کل	3.43	6.10	29	0.00

مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۹

این عوامل می‌تواند راهبردها و راهکارهای عملیاتی‌تری برای ساماندهی و خروج از روند فعلی ارائه دهد. در مقابل نیز مؤلفه نیروی محرکه با ضریب $4/87$ کمترین امتیاز را دریافت کرده است؛ از این رو این مؤلفه‌ها جنبه روبنایی داشته و در برنامه‌ریزی باید اولویت‌های فرعی را به خود اختصاص دهند.

علاوه بر موارد ذکرشده، مقایسه مؤلفه‌های مدل DPSIR براساس شکل ۳ نشان می‌دهد که مؤلفه «تأثیر» با ضریب $2/74$ بیشترین امتیاز را دریافت کرده است؛ بنابراین از نظر گروه متخصصان جامعه آماری، برای ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی شهر زنجان، باید بر نیروهای تأثیر تأکید ویژه‌ای شود؛ زیرا

شکل ۴: رتبه‌بندی مؤلفه‌های تولید زیست شهری با مدل DPSIR

تهیه و ترسیم: نگارندگان، ۱۳۹۹

نتیجه

زیست غیررسمی یکی از مهم‌ترین مفاهیم در گفتمان امروز شهری است که در همهٔ وجوه زندگی بشری تسری دارد. غیررسمی بودن یک معرفت شناختی مهم برای برنامه‌ریزی و یک دریچهٔ نگرشی مهم در زمینهٔ فقر و نابرابری‌هاست. این زمینه در شرایط کنونی در ابعاد اقتصادی، اجتماعی و محیطی، انباشته از رسوم و نقوش غیررسمی است و هنگامی که برنامه‌ریزی رسمی توانایی یا آمادگی رویارویی با آن‌ها را نداشته باشد، اثرگذاری خود را از دست می‌دهد و نقوش و رسوم غیررسمی چه با قدرت و چه بی‌قدرت به گسترش خود ادامه می‌دهند. این امر بر باور لوفور منطبق است که فضا را نه می‌توان به‌مثابه ظرفی خنثی (بعد فیزیکی) دانست و نه آن به پدیده‌ای کاملاً ذهنی تقلیل داد، بلکه اثر ساختاری تغییرات اجتماعی-جغرافیایی است که در آن تغییرات فضایی، توسعه و ارزش‌گذاری نهادی، به سیستم‌های پایدار مناسبات قدرت، هنجارهای سیاسی و معنای فرهنگی الحاق می‌شود. نتایج مطالعات نشان می‌دهد نگرش جریان غالب، خود بخشی از فرایند بازتولید سیستماتیک فقر/ نابرابری شهری است؛ مفهوم پردازی‌های رایج، به‌جای آن که مسئله را در تمامیتش

به چنگ آورند، خودسرانه جزئی از آن را از کل بیرون می‌کشند و جدا می‌سازند و از همین رو عملاً نمی‌توانند مسئله را مفهوم‌پردازی کنند و در دام نوعی این همان گویی فرو می‌افتند. چنین برخوردی، نه تنها مسئله را حل نمی‌کند، بلکه به بازتولید نابرابری‌های فضایی/ شهری کنونی می‌انجامد. هرگونه مفهوم‌پردازی از مسئلهٔ فقر شهری که نتواند پیوندهای میان سطوح و ریه‌های مختلف فقر را تبیین کند، خود بخشی از فرایند سیستماتیک بازتولید نابرابری شهری است. بدیهی است سرمایه‌داری اساساً به‌واسطهٔ همین تولید سیستماتیک فقر و نابرابری فضایی پیش می‌رود. هاروی یک اصطلاح هوشمندانه دارد که می‌گوید یکی از مکانیسم‌های مهم نظام سرمایه‌داری شهری شده، انباشت از طریق سلب مالکیت است؛ یعنی آنچه که دارید را از شما می‌گیرند. خیابان‌ها به‌صورت انحصاری کالایی می‌شوند. خیابان اموال ساکنان شهر و تداوم حیات شهر است، اما تبدیل به اتوبان می‌شود و در خدمت انباشت ناشی از سود بادآورده در تجارت اتومبیل. نتایج این نوشتار نشان می‌دهد نیروی زایشی تولید فضای زیست غیررسمی شهر زنجان در بعد در بین مؤلفه‌های پیشران، متعلق به مؤلفهٔ مدیریت املاک

بصیرت، شاملو، رفیعیان و دانش‌پور؛ پورجعفر و رستمی منطبق است که با عوامل تأثیرگذار و بر فشارهای رسمی و غیررسمی سیاسی و زمینه‌های تحریک‌کننده سرمایه همراه خواهند بود، نقشی که سودانگاری و انباشت سرمایه گروه‌های خاص در شکل‌دهی به فضای شهری در غیبت یا همراهی بخش رسمی اشاره می‌کند و این تداخل پنهان دگرگون، نه تنها کارآمد نبوده که بیشتر همچون گردابی در حال بلعیدن محیط زندگی، سرمایه اجتماعی و منافع عمومی خواهند بود. در مؤلفه تأثیر، بیشترین امتیاز متعلق به شاخص ایجاد دفاتر تسهیل‌گری توسعه‌محور است. با وجود تلاش‌های به‌عمل‌آمده، روند افت منزلت مکانی-کارکردی و اجتماعی مناطق غیررسمی شهر کاهش نیافته و برخی موارد سرعت تنزل کیفیت از اقدامات بهسازی و نوسازی پیشی گرفته است. تقابل حقوق مالکانه و منافع عمومی و در نتیجه بین دولت (متشکل از نهادها و ارگان‌های اجرایی طرح‌های نوسازانه شهری) و مردم (ماکلان و ساکنان محله‌های تحت پروژه) در بستر فضاهای شهری، بدین نحو در ذهنیت و حتی عینیت ساکنان نفوذ پیدا کرده که مردم تحقق حقوق عمومی را تضاد با حفظ حقوق مالکان خود می‌دانند. در تبیین فرایند تولید فضای زیست غیررسمی شهر زنجان شاخص ایجاد و توسعه فضاهای عمومی متنوع به‌منظور ارتقای حضورپذیری مردم در محله مهم‌ترین مؤلفه مربوط به پاسخ است. به‌نام ساماندهی شهر، ولی به کام فروش شهر به بخش خصوصی^۱، تله‌های فضایی که عمدتاً به‌وسیله رانت‌جویی دولت و شهرداری درست شده و با اولویت‌دادن به تأمین منافع انحصاری نهفته در نوسازی تک بنا که الزاماً نیز به احداث ساختمان‌های مقاوم و باکیفیت منجر نمی‌شود و مقدم آن بر سوداگری زمین و مسکن شهری را دامن می‌زند و با

و مسکن درجهت کنترل قیمت زمین و مسکن براساس ظرفیت‌های محله است. باید در نظر داشت در نبود بازار رسمی عرضه مسکن متناسب با توان مالی اقشار کم‌درآمد، تقاضای ایشان در بازار غیررسمی پاسخ داده می‌شود. این جمله نشان می‌دهد که این رویکرد نتوانسته است مسئله را در تمامیتش دریابد؛ زیرا یکی از ویژگی‌های درونی فرایند کنونی شهری‌شدن و تولید فضا، از بین بردن همین امکانی است که از آن سخن می‌رود. به این موضوع پرداخته نمی‌شود که در فاز کنونی سرمایه‌داری که همان فاز تولید فضاست، بازار رسمی عرضه مسکن، اساساً نمی‌تواند؛ آن هم از سوی دولت، شکل بگیرد. در مؤلفه نیروهای فشار، مشکل سند مالکیت بیش از ۶۰ درصد واحدهای مسکونی محله بیشترین تأثیر را داشته است. مسئله پیش‌رو در زنجان و سایر شهرهای ایران، کالایی‌سازی زمین است و پرسش این است که ما چگونه شرایط امکان و امکان‌ناپذیری این کالایی‌سازی را می‌فهمیم. باید در نظر داشت که نه با مجموعه‌ای از اقدامات پراکنده و بی‌ربط، بلکه با شبکه درهم‌تنیده‌ای از فرایندها و اقدامات در مقیاس‌ها و بخش‌های مختلف سروکار داریم که می‌توان آن را شکل نوپدیدی از فرایند شهری‌شدن نامید، شکل خاصی از تولید فضا که مبتنی بر بورس‌بازی زمین مستغلات است. پیامد این فرایند، سلب مالکیت گسترده از فرودستان شهری است. در فقدان سازوکارهای دولتی سفت و سخت مانند آنچه در کشورهای صنعتی اروپای غربی شاهد هستیم این روند اقتصاد در ایران به شکل مهارناپذیر پیش می‌رود، به‌طوری‌که نهادهایی مانند شهرداری و نهادهای دولتی/ شبه‌دولتی خود تبدیل به عامل اصلی یک اقتصاد بورس‌بازانه مبتنی بر مستغلات می‌شود. بدیهی است که در چنین شرایطی، سیاست رفاهی مسکن کارکرد اصلی خودش را از دست خواهند داد و خود به بخشی از سازوکار بورس‌بازانه زمین و کاسب‌کارانه بازار زمین و مسکن تبدیل می‌شوند. این یافته بر مطالعات حسینی،

۱ - فضاهای عمومی در شهرهای ایران که کاملاً در قلمرو عمومی قرار داشتند؛ اکنون به سرعت به مالکیت خصوصی و تحت کنترل بخش خصوصی درمی‌آیند؛ این همان پدیده‌ای است که در شرایط جامعه ایران از آن با عنوان شهرفروشی و فروش فضاهای شهری یاد می‌کنند (شارع‌پور، ۱۳۹۵، ۶۰).

- ایراندوست، کیومرث؛ میلاد دوست‌وندی (۱۳۹۱). حق به شهر و سکونتگاه‌های فقیرنشین با تأکید بر سکونتگاه‌های خودانگیخته شهری در ایران، نشریه هفت شهر. شماره ۴. صفحات ۴۹-۵۰.

http://www.haftshahrjournal.ir/article_20439_04a861d755ca0545ad5e1f583dc29234.pdf?lang=en

- برزگر، صادق؛ تقی حیدری؛ علیرضا انبارلو (۱۳۹۸). تحلیل سکونتگاه‌های غیررسمی با رویکرد زیست‌پذیری (مورد مطالعه: محلات غیررسمی شهر زنجان)، فصلنامه برنامه‌ریزی منطقه‌ای. سال ۹. شماره پیاپی ۳۳. صفحات ۱۵۲-۱۳۷.

http://jzpm.miau.ac.ir/article_3429_e3634255a632dc67898495c83a34315b.pdf

- بهزادفر، مصطفی؛ عبدالحمید نقره‌کار؛ کمیل صالحی (۱۳۹۷). ارزیابی شاخص‌های توانمندسازی در سکونت‌گاه‌های غیررسمی با رویکرد دارایی مبنای کلانشهر تهران (نمونه موردی: محله میان‌آباد اسلامشهر)، فصلنامه علمی پژوهشی و بین‌المللی انجمن جغرافیای ایران. دوره جدید. سال شانزدهم. شماره ۵۷. صفحات ۹۴-۱۱۲.

<https://rimag.ricest.ac.ir/fa/Article/8791/FullText>

- پورجعفر، محمدرضا؛ فرامرز رستمی (۱۳۹۸). گرداب رسمیت و غیررسمیت، واقعیت دنیای برنامه‌ریزی در مواجهه با بافت‌های ناکارآمد، نشریه مطالعات شهری. شماره ۲۱. تابستان. صفحات ۴۵-۵۹.

https://urbstudies.uok.ac.ir/article_61140_6dbdd4281bb649f594b0c7913a24a478.pdf

- پیتوس، ریچارد (۱۳۸۷). نگاهی به کتاب «سیاره زاغه‌نشین‌ها» اثر مایک دیویس، نشریه سیاحت غرب. شماره ۶۶. صفحات ۳۳-۲۵.

<http://www.namayenarjes.com/paper/>

- ترکمه، آیدین (۱۳۹۷). بازاندیشی غیررسمیت و فقر/ نابرابری شهری: دیدگاهی روش‌شناختی، فضا و دیالکتیک. شماره ۹. پاییز. صفحات ۹-۱.

<http://dialecticalspace.com/rethinking-informality/>

قرارگرفتن این موارد در کنار وظایف مانده دولت و نهادهای بخش عمومی مثل شهرداری و غفلت از تعهدات خود در قبال این محلات، علاوه بر القا و تشدید فرسودگی، سبب حضور بیشتر غیررسمی‌شدن فضا خواهند شد. این پیشران‌ها به‌طور خودسرانه بر فضای زندگی غیررسمی تحمیل شده و آن را تحریف می‌کنند. نتیجه آن است که (شبه‌زیست‌پذیری) و (گرداب بی‌سرانجام زیست‌پذیری) پا به عرصه می‌گذارد که کارکردشان، پنهان کردن مسئله اصلی سکونتگاه‌های غیررسمی است. نهایت اینکه جمع‌بندی لوفور حرف و حدیث انسانی چندبعدی و خودساخته که به‌خوبی از توانایی فررفتن آدمی با خبر است را چنین بیان کرده است: «شهر برای شهربودن، شهر ماندن و شهرشدن، نمی‌تواند تنها بر جسمی آرمیده در مکانی خاص خود و از آن خود کردن بخشی از فضا، بسنده کند. شهر واقعیتی زنده است و فضایی پویاست و این پویایی و سرزندگی با غلبه ارزش مبادله، رنگ باخته و از میان می‌رود».

منابع

- احدنژادروشتی، محسن؛ عبدالله خداوندی؛ هاله سهرابی (۱۳۹۸). بررسی اشتغال مناطق حاشیه‌نشینی (مطالعه موردی: شهر زنجان)، همایش ملی شهرسازی و معماری در گذر زمان. وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. حامی: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره).

<https://www.sid.ir/fa/seminar/ViewPaper.aspx?ID=56060>

- آشوری، کسری؛ کیومرث ایراندوست؛ کمال خالق پناه (۱۳۹۷). تحلیل فرایند تولید فضای غیررسمی در شهر سنندج. مجله جغرافیا و توسعه فضای شهری. سال پنجم. شماره ۱. بهار و تابستان. شماره پیاپی ۸. صفحات ۲۴۲-۲۱۱.

<http://ensani.ir/file/download/article/1556605619-10082-97-1-11.pdf>

- حسینیون، سولماز (۱۳۹۴). زیست غیررسمی و حق به شهر، نشریه هفت شهر. شماره ۵۰-۴۹. صفحات ۲۵۲-۲۴۸.
http://www.haftshahrjournal.ir/article_31290_fc82118d47eeb5ec43f4c1c71fa2c339.pdf?lang=en
- حیدری، محمدتقی؛ محمدصادق برزگر؛ محسن احدنژاد روشتی (۱۳۹۸). توانمندسازی محلات غیررسمی شهر با رویکرد هم‌پیوندی مردم- فضا، فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی. دوره ۹. شماره ۳۳. صفحات ۱۲۷-۱۰۲.
http://sspp.iranjournals.ir/article_43216.html
- دوستوندی، میلاد (۱۳۹۵). حق به شهر و پروبلماتیک شکل‌گیری سکونتگاه‌های خودانگیخته شهری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده هنر و معماری دانشگاه کردستان.
<https://ganj.irandoc.ac.ir/viewer/a53b2ff0473b83b6e95ed72891c2b6d0>
- رفیعیان، مجتبی؛ آیدا کیانفر (۱۳۹۸). فهم فضاهای خاکستری شهری: جایگاه قدرت در مناسبات تولید سکونتگاه‌های غیررسمی شهری (مورد: شهرک رضویه تهران)، نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی. دوره ۲۴. شماره ۱. بهار. صفحات ۱۶-۵.
https://jfaup.ut.ac.ir/article_73544.html
- رفیعیان، مجتبی؛ احمد یزدانیان؛ هاشم داداش‌پور (۱۳۹۶). صورت‌بندی انتقادی مسئله فضا، با تأکید بر فضای عمومی شهری؛ فضا چگونه از خلال روابط نیروها تولید و بازتولید می‌شود؟، مجله پژوهش‌های جغرافیای سیاسی. سال دوم. شماره ۲. تابستان. صفحات ۱۰۸-۷۹.
<http://ensani.ir/file/download/article/1560690235-10081-6-4.pdf>
- سدهی، نسترن (۱۳۹۸). حق به شهر: بازاندیشی نقش معمار در فرایند بهبود سکونتگاه‌های غیررسمی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته مهندسی معماری. دانشکده معماری. دانشگاه شهید بهشتی تهران.
<https://ganj.irandoc.ac.ir/viewer/7ed6a5853a41b911d1605f924bfd7dc2?sample=1>
- سلیمانی، محمد؛ ابوالفضل مشکینی؛ محمد شیخی؛ الهام امیرحاجلو (۱۳۹۸). تحلیل آثار سیاست‌های جهانی بر غیررسمی‌شدن فضای شهری (مطالعه موردی: کشورهای جنوب)، پژوهش‌های جغرافیای انسانی. دوره ۱۵. شماره ۳. پاییز. صفحات ۵۵۰-۵۳۱.
https://jhgr.ut.ac.ir/article_61574_9e12bfd361c37105acfac18c3e686506.pdf
- شارع‌پور، محمود (۱۳۹۵). حق به شهر و فضای عمومی شهر، فصلنامه تخصصی میراث فرهنگی و گردشگری، دوره اول. سال دوم. شماره ۲. صفحات ۶۶-۵۰.
http://journal.richt.ir/pc/browse.php?a_code=A-10-2-3&slc_lang=fa&sid=1
- صادقی، مجتبی (۱۳۹۵). متن فضایی در زیست جهان جهانی، رساله دکتری جغرافیا، راهنما: دکتر جعفر جوان و محمدرحیم رهنما؛ دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
<https://ganj.irandoc.ac.ir/viewer/7dc69e55172622d01fa3b8433ef4ce51?sample=1>
- طاهری‌نیا، مسعود؛ علی حسنون (۱۳۹۹). پیامدهای اقتصادی ناشی از بیماری کووید-۱۹ بر اقتصاد ایران با تأکید بر اشتغال، فصلنامه مدیریت پرستاری. سال نهم. شماره ۳. پاییز. صفحات ۵۸-۴۳.
<https://ijnv.ir/article-1-737-fa.html>
- طهماسبی مقدم، حسین؛ محمدتقی حیدری؛ محسن احدنژاد روشتی؛ مهناز واعظ لیوری (۱۳۹۹). تحلیل توزیع فضایی مشاغل مزاحم شهری با رویکرد ساماندهی (موردشناسی: شهر زنجان)، فصلنامه جغرافیا و آمایش شهری و منطقه‌ای. دوره ۱۰. شماره ۳۴. بهار. صفحات ۱۸۸-۱۷۱.
https://gaij.usb.ac.ir/article_5337.html
- عباسی لیوسی، زهرا؛ سعید امانپور؛ مسعود صفایی‌پور (۱۳۹۷). برنامه‌ریزی راهبردی به‌منظور توانمندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی مطالعه موردی: شهرک پیام نور دزفول، فصلنامه شهر پایدار. دوره ۱. شماره ۴. صفحات ۱۰۷-۸۹.
<http://ensani.ir/fa/article/download/409410>

- Kamalipour, H, & Dovey, K. (2019). Mapping the visibility of informal settlements. Habitat International, PP. 1-13.
<https://orca.cardiff.ac.uk/119527/1/H%20Kamalipour%202019%20mapping%20the%20visibility%20of%20informal%20settlements%20over%20postprint.pdf>
- Rau, Susanne (2019). History, Space, and Place; London: Routledge
<https://www.routledge.com/History-Space-and-Place/Rau/p/book/9780367660307>
- Varzi, Achille C (2019). What is a City?; Topoi, 27/ April, PP.1-10.
<https://link.springer.com/article/10.1007/s11245-019-09647-4>
- Windle PE(2004). Delphi technique: assessing component needs. J Perianesth Nurs 2004 Feb; 19(1): 46-7.
<https://theijes.com/papers/v3-i4/Version-4/B03404008013.pdf>
- Zerbo, Alexandre; Rafael Delgado; Pedro González (2020). Vulnerability and everyday health risks of urban informal settlements in Sub-Saharan Africa, Global Health Journal In press, corrected proof Available online 16 June 2020
<https://publichealthdisasters.eu/wp-content/uploads/2020/07/1-s2.0-S241464472030021X-main.pdf>
- محمدی، جمال؛ صائب اداک (۱۳۹۸). حاشیه‌نشینان شهری و تجربه رنج اجتماعی (محلۀ نایسر شهر سنندج)، فصلنامه علوم اجتماعی). دانشگاه علامه طباطبائی. سال ۶۲. شماره ۶۲. صفحات ۱۸۴-۱۵۷.
https://qjss.atu.ac.ir/article_10494.html
- مرکز آمار ایران (۱۳۹۵). سرشماری عمومی نفوس و مسکن استان زنجان، انتشارات مرکز آمار ایران. تهران
<https://www.gisoom.com/book/1139201>
- ملائی‌یگانه، حبیب (۱۳۹۹). ارائه الگوی بازآفرینی بافت‌های ناکارآمد شهری، مورد مطالعه: محدوده بی‌سیم شهر زنجان، رساله دکتری جغرافیا. دانشگاه زنجان. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
<https://ganj.irandoc.ac.ir/#/search?keywords=>
- مهندسین مشاور آرمانشهر (۱۳۸۸). مطالعات وضع موجود بافت فرسوده شهر زنجان، اداره کل راه و شهرسازی استان زنجان.
<https://www.gisoom.com/book/1139201>
- Aghaei1, Parviz; Jamileh Tavakolinia; Mohsen Kalantar; Zohreh Fanni, (2020). Production and Reproduction of Space in the Second Cycle of Capital Accumulation; A Critique of Everyday Life in Lived Space, Bagh-e Nazar. 16(80). 33-48 /Feb. 2020
http://www.baghsj.com/article_99237.html?lang=en